

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU**

**SƏFƏR AŞUROV, SEVİNC HÜSEYNOVA,
FİDAN ƏLİYEVƏ**

**I MAXTA
İLK TUNC DÖVRÜ
ABİDƏSİ**

I KİTAB

BAKİ - 2020

**AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

**SAFAR ASHUROV, SEVINJ HUSEYNOVA,
FIDAN ALIYEVA**

**EARLY BRONZE AGE
SETTLEMENT
MAKHTA I**

BOOK I

BAKU – 2020

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
Elmi Şurasının 04 dekabr 2020-ci il tarixli
qərarı ilə çap olunur*

Elmi redaktor: Tarix elmləri doktoru, professor **M.N.Rəhimova**

Rəyçilər: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **B.İ.İbrahimli**

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **M.M.Hüseynov**

Səfər Aşurov, Sevinc Hüseynova, Fidan Əliyeva. I Maxta ilk tunc dövrü abidəsi – I kitab. – Bakı, “Apostrof A”, 2020, 147 səh.

*Published by the 4th December 2020 decision
of the Scientific Council of the Institute
of Archaeology and Ethnography of ANAS*

Scientific editor: Professor **M.N.Rahimova**

Reviewers: Dr. **Ibrahimli B.I.**

Dr. **Huseynov M.M**

Safar Ashurov, Sevinj Huseynova, Fidan Aliyeva. Early bronze age settlement Makhta I, Book I. Baku, “Apostrof A”, 2020, 147 pages.

ISBN 978-9952-527-34-6

© S.Aşurov, S.Hüseynova, F.Əliyeva, 2020

ÖN SÖZ

Erkən tunc dövründə Şimali Qafqazdan Suriya-Fələstinədək geniş bir ərazidə Kür-Araz mədəniyyəti yayılmışdır. Bu arxeoloji mədəniyyətin ilkin yaranma ocaqlarından biri Azərbaycan sayılır. Neolit dövründən başlayaraq dəmir dövrünədək tarixi mərhələlərin xronologiyasının müəyyənləşdirilməsində Naxçıvan ərazisində O.Həbibullayev tərəfindən tədqiq edilmiş I Kültəpə abidəsi etalon rolunu oynamışdır. Məhz bu abidənin tədqiqi nəticəsində qara cilalı keramika ilə səciyyələnən Kür-Araz mədəniyyətindən əvvəl eneolit dövrünün mövcudluğu təsdiq edildi.

Naxçıvan ərazisində Erkən Tunc dövrünə aid I və II Kültəpə, Ovçular-təpəsi, Aşağı Daşarx, Xələc, Ərəbyengicə, I və II Maxta yaşayış yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntılar dövrün bir sıra problemlərinin həllinə kömək etmişdir. Bu abidələr sırasında I Maxta yaşayış yeri bir sıra xüsusiyyətlərinə görə seçilir. İlk dəfə 1988-89-cu illərdə abidədə aparılan qazıntılar Erkən Tunc dövrünün mərhələləri arasında əlaqələri izləməyə imkan verdi.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın qədim mədəniyyətlərinin tədqiqində yeni mərhələ başladı, eneolit və erkən tunc dövrü arxeoloji mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərinə yeni yanaşma ortaya qoyuldu. Belə bir zamanda I Maxtada qazıntıların bərpa edilməsi çox mühüm hadisə idi. Qazıntılarla abidənin tikinti xüsusiyyətləri, müxtəlif sənət sahələrinin inkişaf dinamikası, bölgədə məskunlaşmış əhalinin dini ideoloji baxışları və cəmiyyətin sosial-ictimai quruluşu barədə maraqlı tapıntılar əldə edildi. İlk dəfə olaraq I Maxta yaşayış yerindən əldə edilmiş müxtəlif formalı gil əşyalar (token) e.ə. IV minillikdən bölgədə inzibati idarəetmə mexanizminin mövcudluğunu təsdiq etmiş oldu.

I Maxtada hələlik mədəni təbəqə sonadək öyrənilməmişdir və abidənin tədqiqi davam edir. Abidədən bəhs edən çoxsaylı elmi məqalələr nəşr olunmuş, bir sıra Respublika və Beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Lakin arxeoloji materialların daha tez bir zamanda elmi ictimaiyyətə çatdırılması üçün onların toplu halında, albom-kataloq şəklində nəşr olunması zərurəti ortaya çıxmışdır. Bu səbəbdən 2008-2012 ci illərdə I Maxta qədim yaşayış yerində aparılmış arxeoloji qazıntıların, əldə olunmuş artefaktların şərh, müxtəlif arxeoloji tapıntıların foto və qrafik təsvirləri kitabda toplanmışdır. Həmçinin 1988-89-cu illərdə aparılmış qazıntılar zamanı əldə edilmiş arxeoloji materialların bir qismi kitaba daxil edilmişdir.

I MAXTA TƏDQIQATLARI

I Maxta ilk tunc dövrü yaşayış yeri Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunda, eyni adlı kəndin qərb qurtaracağında, Araz çayının 2 km-də, $39^{\circ}.35'/.23,61''/\text{Şm}$; $44^{\circ}.56'/.21,95''/\text{Şr}$ koordinatlarında, dəniz səviyyəsindən 803 metr yüksəklikdə yerləşir. Yerli əhali tərəfindən yaşayış yeri Kültəpə də adlandırılır.

Yaşayış yerinin mərkəz hissəsində mədəni təbəqələrin yığılması nəticəsində yer səthindən 1,5-2 m hündürlüyündə süni təpə əmələ gəlmişdir. Yaşayış yerinin qərb hissəsi XX əsrin əvvəllərində İrəvan-Naxçıvan dəmir yolunun çəkilişi ilə əlaqədar dağıdılmış, cənub, şərq və şimal tərəfləri isə əkin sahələrinə çevrilmişdir. Hazırda abidənin 50 m diametrə malik mərkəz hissəsi dairəvi şəkildə salamat qalmışdır. Son yerüstü axtarışlarla yaşayış yerinin təxminən 6 hektardan artıq sahəni əhatə etdiyi müəyyən edilmişdir.

I Maxtada ilk tədqiqatlar 1988-ci ildə Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdır (1, s. 76-81). Qazıntı üçün abidənin şimal-qərbində 10x10 m. ölçülü sahə götürülmüş və 5x5 m. ölçülü kvadratlara bölünmüşdür.

Həmin il qazıntılar abidənin səthindən, yəni «0» nöqtəsindən başlayaraq 2,30 m-dək davam etdirilmişdir. Yaşayış yerinin bu hissəsinin üst təbəqələri müsəlman qəbristanlığı salınması ilə əlaqədar dağıdılmışdır. Odur ki, müsəlman qəbirləri 25-30 sm dərinlikdən üzə çıxarılmışdır. Müsəlman adətinə görə meyitlərin torpağın nisbətən dərin qatlarında dəfn olunduğunu nəzərə alsaq, demək olar ki, təpə əvvəllər daha hündür olmuşdur.

1989-cu ildə abidədə tədqiqatlar davam etdirilmiş və 4,60 m dərinliyədək qazılmışdır. Lakin, qrunt suları qazıntıların davam etdirilməsinə imkan verməmişdir. Maraqlıdır ki, 3,20-4,60 m dərinlikdə bir neçə güclü yanğın izləri müşahidə olunmaqdadır. Birinci və ən güclü yanğın izləri 3,80-3,90 m dərinlikdə müşahidə olunur. Bütövlükdə yaşayış sahəsini 10 sm qalınlığında kül təbəqəsi örtür (2).

2006-cı ildə Azərbaycan-Amerika birgə ekspedisiyası I Maxtada 2x2 m sahədə qazıntılar aparmış və radiokarbon analizlər üçün nümunələr götürülmüşdür. Lakin, bu tədqiqatları da suların üzə çıxması səbəbindən davam etdirmək mümkün olmamışdır (30, s. 201-204). Qazıntılar zamanı dairəvi tikililərin qalıqları, bəzən isə kiçik düz divarlar təmizlənməmişdir. Bəzi divarların günümüzədək qorunan hissəsinin hündürlüyü 1 m-dir.

2008-ci ildən I Maxta abidəsində AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyası uzun müddətli tədqiqatlara başlamışdır (4, s. 29-32). İlkin olaraq 5x5 m-lik sahə götürülmüşdür. 1988-89-cu illərdə qazılmış sahə ilə 2006-cı ildə qazılmış sahə arasında yeni kvadratlar qoyuldu. Həmin ildə qazıntı 1 m. dərinliyədək aparılmışdır. Qazıntı sahəsi müxtəlif çöküntülərdən ibarət olduğundan rahat qazılır və mədəni təbəqələri izləmək asandır. Digər tərəfdən Araz çayına yaxın olduğuna və abidənin qərbindən Arpaçayın qollarından birinin keçdiyinə görə torpaq daim nəmli olur. Bu isə öz növbəsində tədqiqatların bir qazıntı mövsümündə dərin təbəqələrdə davam etdirilməsinə imkan vermir.

Qazıntı sahəsinin şərq tərəfində müxtəlif saxsı məmulatı sınıqlarının, daş alətlərin atıldığı kiçik bir sahə təmizləndi. Təqribən 1 metr diametrlili bu sahə sanki məişət tullantılarından ibarət olmuşdur. Lakin, onlar üçün xüsusi çala qazılmamışdır. Arxeoloji materiallar isə qeyri-nizami olaraq tullanılmışdır (**Şəkil 1**).

Növbəti layda dairəvi evin qalıqları təmizləndi (**Şəkil 2**). Ev çiy kərpicdən qurulmuşdur. Onun daxilində dairəvi manqal yerləşdirilmişdir (**Şəkil 3**). Manqal xüsusi çalada hazırlanmışdır. Manqal səviyyəsində döşəmə bərkimiş möhrədən ibarətdir. Manqal götürüldükdən sonra məlum oldu ki, o iri həcmli küpün sınıqları üzərində qurulmuşdur. Manqaldan şimal hissədə isə bir ədəd yastı daş yerləşdirilmişdir (**Şəkil 4**). Evin bir tərəfində, cənub divara paralel olaraq qazıntı sahəsindən kənara uzanan düz divar təmizləndi. Lakin bu divar dairəvi evin divarından fərqli olaraq ensizdir. Divar qalıqlarının yanından, cənuba doğru isə iki ədəd iri həcmli obsidian kütləsi əldə edildi. Bu kütlələrin üzərində işlənmə izləri bilinmir (**Şəkil 5**). Buna baxmayaraq onlardan alət hazırlamaq üçün yaşayış yerinə gətirildiyi şübhə doğurmur. Dairəvi evin, həmçinin ona bitişik dördkünc tikilinin daxili güclü yanmışdır. Ancaq bu yanma əlamətləri tikililərdən kənarlarda çox zəif hiss olunur (**Plan 1**).

2009-cu ildə bu sahə genişləndirilərək 100 m²-ə çatdırılmışdır. Bu mövsümdə qazıntılar 1.6 m dərinliyədək davam etdirilmişdir. Bir neçə tikinti qalığı aşkar edilmişdir. Tikililərin hamısı möhrə və çiy kərpic ilə qurulmuşdur. Maraqlıdır ki, I Maxta abidəsində indiyədək tədqiq olunmuş heç bir tikinti qalığında daşlardan istifadə olunmamışdır. Halbuki daş yataqları abidədən çoxda uzaqda yerləşmir. Fikrimizcə, bu bilavasitə I Maxta sakinlərinin təsərrüfatının əsasını oturaq əkinçiliyin təşkil etməsi ilə bağlı olmuşdur. Yaşayış yerinin üst təbəqələrində tam dördkünc və dairəvi evlər təmizlənmişdir (**Şəkil 6**). Lakin alt təbəqədə dairəvi tikililər çoxluq təşkil edir. Bəzən dairəvi tikililərə yardımçı dördkünc tikililər əlavə olunmuşdur. Arxeoloji materialların çoxu məhz bu yardımçı

binaların daxilindən əldə edilir. Həm də buradan əldə edilən keramika məmulatı daha iri həcmli qabların hissələrindən ibarətdir. Lakin dördkünc və dairəvi tikililərin, başqa sözlə əsas evlərin daxilindən, adətən, kiçik həcmli saxsı məmulatı hissələri və bəzən də miniatür qablar əldə edilir.

Dördkünc evlər adətən bir-birindən ayrı inşa olunmuşdur. Onların aralarında bəzən arakəsmələrə rast gəlinməsinə baxmayaraq, kənarlarına birləşik əlavə tikililər yoxdur (**Şəkil 7**) (**Plan 2**). Dairəvi tikililərdə isə əksinədir. Onların daxillərində arakəsmələrə rast gəlinmir. Bu tip evlərdə daha çox kənarlarında ona birləşik şəkildə qurulmuş kiçik ölçülü dördkünc otaqlara rast gəlinir. Bu yardımçı otaqların hər birinin öz funksiyası olmuşdur (**Şəkil 8**). Bunu onların daxilindən əldə edilmiş arxeoloji materialların müxtəlifliyi də sübut edir.

Yaşayış yerində təmizlənmiş maraqlı tikililərdən biri ibadətqah olduğunu güman etdiyimiz dairəvi evin qalıdır (**Şəkil 9**). Çiy kərpicdən bir cərgə enində tam dairəvi formada qurulmuş tikilinin mərkəzində dairəvi manqal yerləşdirilmişdir. Manqalı hazırlamaq üçün kiçik çala qazılmış və o birbaşa bu çalanın içərisində hazırlanmışdır. Bunu onun xarici səthinin kobud olması təsdiq edir. Manqalın ağız səthi enli kəmərsəkildir. Manqalın daxilində uzun müddət od yandığından ətrafdakı torpaq təbəqəsi qara-qonur rəngli küllü torpaqla qarışmışdır. Çox güman ki, manqalın daxili daim təmizləndiyindən kömür qalıqlarına təsadüf edilmir. Dairəvi tikilinin kənarlarında ona bitişik dördkünc kiçik otaqlar qurulmuşdur. Onların divarları kiçik ölçülü kərpic və ya möhrədən qurulmuşdur. Qərb tərəfdəki yardımçı otağın özü də möhrə ilə iki hissəyə ayrılmışdır (**Şəkil 10**). Əlavə otaqların hər biri fərqli funksiya daşımışdır. Onlardan birinin daxilindən dən üyütmək üçün istifadə olunan alətlər, başqa birindən metaləritmədə istifadə olunmuş alət və çıxarlar aşkar edilmişdir. Birindən isə indiyədək analoqu olmayan nalşəkili ocaq qurğusunun hissəsi aşkar edilmişdir (**Şəkil 11**) (**Plan 3**). Ümumiyyətlə, I Maxta qədim yaşayış yerinin ocaq qurğuları fərqli çeşidləri ilə diqqəti cəlb edir. Əldə olunmuş ocaq qurğusu hissəsi nalşəkili ocağa məxsusdur. İnsan ayağına bənzəyən ön çıxıntının üzərində basma və yapma üsullarından istifadə etməklə insan təsviri verilmişdir. Qurğu qırmızı rənglidir. Maraqlıdır ki, ocaq qurğusunun əldə edildiyi otağın daxili güclü yanmaya məruz qalmışdır. Ona bitişik yandakı otaqlarda isə yanma izləri yoxdur. Çox güman ki, I Maxta abidəsində təmizlənmiş bu dairəvi tikili ibadətqaha məxsusdur. Dairəvi mərkəzi tikilinin daxilindən tapılmış qadın fiquru və bəzək əşyaları fikrimizi təsdiq edir. Digər tərəfdən bu tikilinin daxilindən və onlarla bərabər səviyyədə əldə edilmiş keramika məmulatı əsasən miniatür qablardan və onların hissələrindən ibarətdir. Bu faktlar bir

daha dairəvi tikilinin dini xarakter daşdığına təsdiq edir.

2010-cu ildə I Maxtada qazıntılar genişləndirilmiş və hər biri 100 m² olan iki yeni qazıntı sahəsinin açılması ilə ümumi qazıntı sahəsinin həcmi 300 m²-ə çatdırılmışdır (31, s. 21-24). 2010-cu ildə açılmış 5-ci kvadratın qərb tərəfində iki müsəlman qəbri aşkar edildi (**Şəkil 12**). Bu qəbirlərdə mədəni təbəqənin üst qatlarında, təqribən 40-60 sm dərinlikdə aşkar edildi. Hər iki torpaq qəbirdə dəfn üzü qibləyə olmaqla sağ böyrü üstə aparılmışdır.

5-ci kvadratda üç dairəvi tikili qalıqı aşkar edilmişdir (**Şəkil 13**). Bu tikililərin hər üçü möhrədən qurulmuşdur. Onlardan ikisi alçaq divarlı olub daxilləri suvanmış haldadır. Üçüncü tikili isə istər konstruksiyasına, istərsə də müəyyən spesifik əlamətlərinə görə digərlərindən fərqlənir və ocaq olduğu ehtimal edilir. Bu ocaqdan qərb tərəfə doğru dördkünc tikilinin qalıqları təmizləndi (**Plan 4**).

5-ci qazıntı sahəsinin yalnız şimal-qərb küncündə bir neçə iri daş təmizləndi. Lakin bunların heç bir tikinti ilə əlaqəsi yox idi (**Şəkil 14**).

6-cı kvadratda qazıntılar zamanı planları tam bəlli olmayan dördkünc və ovalvari divarların qalıqları təmizləndi (**Şəkil 15**) (**Plan 5**).

Bəhs olunan ildə yeni sahələrlə yanaşı əvvəlki ildə açılmış qazıntı sahəsində də tədqiqatlar davam etdirildi. İbadətgah olduğu ehtimal edilən dairəvi tikilinin divarları 20-sm hündürlüyündə təmizləndi. Dairəvi evin daxilidə güclü yanmışdır. Dairəvi evdən cənub-şərqə doğru aşkarlanan düz divarın 4 kərpic hündürlüyündəki hissəsi salamat qalmışdır (**Şəkil 16**). Ola bilsinki, aşağı qatlarda bu divar davam etsin. Divarın arxa hissəsindən bir ədəd kiçik heyvan fiquru və bir ədəd obsidian ox ucu əldə edildi. Bunlarla yanaşı bu ilki qazıntı sahələrinin hamısından sümük alətlər aşkar olunmuşdur. Ümumiyyətlə, yaşayış yerində açılmış kvadratların hamısından çox saylı sümük alətlər və müxtəlif heyvan sümüklərinin qalıqları aşkar edilir. Sümüklərin az bir hissəsində yanma izləri müşahidə olunur.

2010-cu ildə qazıntıları davam etdirilən kvadratlarla yanaşı yaşayış yerinin cənub-qərbində 2x2 m ölçülü kəşfiyyət şurfu qoyuldu. Yaşayış yerinin bu hissəsinin üzərində kiçik daşların bir cərgə düzümünün izlənməsi burada şurfun qoyulmasına səbəb oldu (**Şəkil 17**). Çaydaşlarından qurulmuş bu divarın uzunluğu təqribən 1 m-dir. Bu daşlar təmizlənərkən onun aşağı qatda davam etmədiyini məlum oldu. Lakin daşlar götürüldükdən sonra alt təbəqədən bir ədəd yastı tuf daşı aşkar edildi. Bu tuf daşının yastı tunc balta və dairəvi uzunsov alətin hazırlanması üçün istifadə edilən qəlib olduğu aydınlaşdı. Qazıntı davam etdirilərkən məlum oldu ki,

bu sahənin aşağı qatlarına doğru dairəvi evin qalıqları yerləşir. Çiy kərpicdən bir cərgə enində qurulmuş divarın qövsvəri 2 m-lik hissəsi təmizləndi. Bu sahədən də əsasən keramika məmulatları əldə edilmişdir (**Şəkil 18**).

2011-ci ildə əvvəlki illərdə tədqiqatlarına başlanılmış kvadratlarda qazıntılar davam etdirilmişdir. 1-4 kvadratlarında ibadətqah adlandırılan dairəvi tikilinin daxili təmizləndi. Küllü torpaqdan ibarət olan bu hissə asan qazılır. Bu hissədən əsasən yanmış heyvan sümükləri tapılır. Keramika məmulatı azlıq təşkil edir. İbadətqahın ortasında qövsvəri divarın olduğu izlənilir (**Şəkil 19**). Divarın bir tərəfi ibadətqahın divarının altına doğru uzanır. Çox güman ki, bu divar ibadətqahdan əvvəl mövcud olmuş başqa bir dairəvi tikilinin qalığıdır. Bu kvadratdakı bir kərpic enində qurulmuş düz divarda davam edir. Şərq tərəfdə 5 cərgə kərpic izlənilsə də qərbdə dağıldığından onun hara qədər davam etdiyi müəyyən edilməmişdir. Hazırda divarın müəyyən edilmiş uzunluğu 5 m-dir.

5-ci kvadratda qazıntılar davam etdirildi. Burada əvvəlki ildə açılmış metaləritmə sobasının kənarları təmizləndi. Sobanın cənub-şərqə tərəf uzanan körük hissəsi tam açıldı. Körük hissənin kənarlarında kiçik bir sahədə kərpic düzümləri aydın seçilir (**Şəkil 20**) (**Plan 4**).

Sobadan şimala doğru olan başqa bir dairəvi tikilinin alt qatlarda davam etmədiyini məlum oldu. Bu kvadratda sobadan şərqə tərəf olan hissədə heç bir tikili qalığı izlənilmir. Halbuki, digər kvadratlarda tikililər çox sıx izlənilir. Sobadan qərbdə ötən il açılmış dördkünc tikilinin daxili təmizləndi. Bu hissədə yanmış kül təbəqəsi 50 sm-dən çox davam edir. Divarın qərbində ona paralel digər divar təmizləndi. Bu divarın cənub tərəfi nisbətən alt qatlara doğru gedir və cənub tərəfdəki səki tipli kərpic qurğunun altına doğru uzanır. Üst qatlarda bu kvadratda bir neçə iri həcmli daş hörgü izlənsə də, alt qatlara doğru daş tikililərə rast gəlinmir.

6-cı kvadratda qazıntılar davam edərkən maraqlı tikililər və arxeoloji materiallar aşkar edildi (**Şəkil 21**). Tikililər əsasən dairəvi və dördkünc formalıdır (**Plan 6**). Tikililərin hamısı çiy kərpic və möhrə ilə qurulmuşdur. Kərpiclər əsas divarlarda daha iri həcmli dirlər. Arakəsmələrdə və yardımçı tikililərdə onlar nisbətən kiçik ölçülərə malik dirlər. Bəzən isə arakəsmələr birbaşa möhrə ilə qurulmuşdur. Bir neçə yerdə kiçik və iri daşlara rast gəlinir. Lakin bunlar tikili qalıqları deyil.

Bu kvadratda dairəvi tikiliyə bitişik kiçik dördkünc tikili qalığı təmizlənmişdir. Bu tip tikililərə I Maxtada tez-tez rast gəlinir. Daha maraqlısı isə bu tikilinin daxilində iri həcmli, yastı, iki hissəyə ayrılmış daşın tapılmasıdır (**Şəkil 22**). Daşın bir parçasının üzərində çəpinə deşik açılmışdır. Deşik daşın hər iki tərəfindən istifadə edilməklə açılmışdır. Bu tip

daşlara Şərur rayonundakı digər bir eneolit və ilk tunc dövrü abidəsi olan Ovçulartəpəsində də rast gəlinir. Ehtimal olunur ki, Ovçular təpəsində bu tip daşlara heyvanları bağlamışlar. Eyni tip daşlara Naxçıvanın orta əsrlərə aid yaşayış məskənlərində də rast gəlinir. Daşın ətrafı təmizlənərkən gil heyvan fiquru əldə olundu.

2012-ci ildə arxeoloji qazıntılar hər üç kvadratda, yəni əvvəlki illərdə başlanmış 300 m² sahədə aparılmışdır (**Şəkil 23**). 1-4-cü kvadratlarda əvvəlki illərdə təmizlənmiş ibadətqahın döşəməsi tam təmizləndikdən sonra məlum oldu ki, ibadətqah özündən əvvəlki dairəvi tikilinin üzərində tikilmişdir. Həmin dairəvi tikilində mərkəzində Kür-Araz mədəniyyəti abidələri üçün xarakterik olan dairəvi manqal təmizləndi (**Şəkil 24**). Manqalla eyni səviyyədə və onun yaxınlığından bir ədəd gil şamdan, gil heyvan fiquru və az miqdarda keramika məmulatı əldə olundu. Gil fiqurun üzəri iti uclu alətlə deşiklər vurulmaqla bəzədilmişdir. Bu fakt da fikrimizcə tikilinin ibadətqah olduğunu bir daha təsdiq edir.

İbadətqahın cənub-qərbində təmizlənmiş düz divar aşağı qatlara doğru yenə davam edir (**Plan 7**). İbadətqaha bitişik dördkünc yardımçı tikililərdən birinin daxili təmizlənərkən forma və rəng etibarilə Naxçıvanın son eneolit saxsı qablarına bənzər küp təmizləndi. Maraqlıdır ki, I Maxtanın aşağı tikinti qatlarına doğru qazıntılar davam etdikcə əldə olunmuş saxsı məmulatı rəng oxşarlığına görə daha çox eneolit keramikasına bənzəyir. Formaları isə məhz keçid keramikasını xatırladır. Bu tip keramikanın bənzərlərinə Ovçulartəpəsi abidəsində də rast gəlinir. Ovçulartəpəsi keramikası radiokarbon analizlərlə e.ə. V minilliyin sonlarına aid edilir (72, s.48). Maxtanın bu tip keramikası e.ə. IV minilliyin ikinci yarısı ilə tarixləndirilir. Deməli eneolit dövrünün keramika istehsal ənənəsi Naxçıvan ərazisində uzun müddət davam etmişdir.

5-ci kvadratda metalın ilkin əridilməsi üçün istifadə olunmuş ocaq tam təmizlənərək götürüldükdən sonra aşağı layda mədəni təbəqənin davam etdiyi məlum oldu. Bu təbəqədə qazıntı sahəsinin tam mərkəzində dördkünc çiy kərpiclərdən qurulmuş dairəvi ocaq təmizləndi (**Şəkil 25**). Ocağın divarları bir cərgə kərpiclə qurulmuşdur. Daxilində qalın kül təbəqəsi vardır. Ocağın mərkəzində də bir ədəd kərpic olmuşdur. Lakin, daim yanma nəticəsində bu kərpic də aşınmışdır. Ocağın kənarında ona yaxın sahədə 4 ədəd dirək yeri təmizləndi və məlum oldu ki, ocaq dirəklər üzərində qurulmuş yüngül çardağın altında olmuşdur (**Şəkil 26**). Ocağın daxilindən heç bir maddi mədəniyyət nümunəsi tapılmadı. Digər tərəfdən ocağın daxilindəki külün xarakteri göstərir ki, burada ağac qalıqları deyil, ot və ya qamış yandırılmışdır. Bu isə ocaqda yüksək temperaturun alınmadığını göstərir. Ocağın divarlarındakı kərpiclərində çox az yanmaya məruz

qalması fikrimizi təsdiq edir **(Plan 8)**.

Ocaqdan şimala doğru sahədə iki ədəd dən daşı təmizləndi. İri həcmli dən daşlarının hər ikisi bütövdür və yaşayış yerinin qazıntıları zamanı bu tip böyük və bütöv dən daşları indiyədək əldə edilməmişdi **(Şəkil 27)**. Dən daşları əldə edilmiş sahənin ətrafı çox güman ki, uzun zaman ayaqlandığından bərkimişdir.

5-ci qazıntı sahəsinin ortasında şimal-cənub istiqamətində qurulmuş enli divar isə davam edir. Lakin ona şərq-qərb istiqamətində birləşdirilmiş divar aşağı qatlarda davam etmir. O, bir cərgə kərpicdən qurulmuşdur və sanki səki xarakteri daşıyır. Enli divarın isə hansı tikiliyə aid olduğunu hələlik müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Onun şimal və cənub tərəflərdə davamı yoxdur. Divarın alt qatlarda davam etdiyini nəzərə alaraq güman edirik ki, aşağı layların qazıntısı zamanı onun formasını müəyyən etmək mümkün olacaqdır. Ola bilsinki, üst hissələrdə onun müəyyən hissələri dağılmışdır. Eyni fikri 1-4-cü kvadratlardakı düz divar haqqında da söyləmək mümkündür.

5-ci kvadratın şimal-qərb tərəfindəki üst qatlarda iri daşların qısa bir düzümü izlənilir. Onun üç cərgə hündürlüyündə davam etdiyi məlum oldu. Bu düzümdən sahənin mərkəzinə doğru isə dairəvi bir çuxur yerləşir. Çuxurun daxili yumşaq torpaqla dolmuşdur. Buradan heç bir arxeoloji qalıq tapılmadı **(Plan 8)**.

6-cı kvadratda ötən il tədqiq edilmiş dairəvi tikilinin daxilində tədqiqatlar davam etdirildi. Bu tikili də özündən əvvəlki dairəvi başqa bir tikilinin üzərində qurulmuşdur. Onun mərkəzində bir neçə çay daşından və sınımış dən daşı hissəsindən ibarət kiçik səki formalı qurğu təmizləndi. Onun şimalında bir ədəd kiçik kasa tipli qab aşkar olundu. Kasanın maraqlı xüsusiyyətlərindən biri onun üzərində son tunc-erkən dəmir dövrü üçün xarakterik olan və üzərində şaquli deşik açılmış qulaqcıq formalı çıxıntısının olmasıdır **(Şəkil 28)**.

5-ci kvadrata doğru hissədə dairəvi evə bitişik, dördkünc formada inşa edilmiş tikilinin daxilində hələ ötən il aşkar edilmiş daşlar tam olaraq təmizləndi və onların iki hissəyə parçalanmış vəl qalıqları olduğu müəyyən edildi. Onların bir tərəflərinin ovalvari formada cilalanması və birinin üzərində çəpinə deşik açılması fikrimizi təsdiq edir. Deşiyin ətrafındakı sürtünmə izlərindən görünür ki, onlardan uzun müddət istifadə olunmuşdur **(Şəkil 29)**. Bu vəlin və 5-ci qazıntı sahəsində əldə edilmiş dən daşlarının bir kompleksə aid olduqları şübhə doğurmur.

6-cı kvadratın qərbinə doğru başqa bir və daha geniş diametrli dairəvi tikilinin qövsvari bir hissəsi təmizləndi **(Plan 9)**. Bu tikili diametrinin ölçüsünə görə I Maxtada indiyədək öyrənilmiş ən geniş tikili qalığıdır.

Dairəvi tikilidən cənuba doğru isə dördkünc tikilinin qalıqları izləndi. Maraqlıdır ki, I Maxtada istər dairəvi, istərsə də dördkünc tikililərin hamısı əsasən möhrə və qismən çiy kərpicdən hörülmüşdür.

Geniş diametrli dairəvi tikilinin daxilindən divara yaxın hissədən çox maraqlı gil əşyalar əldə olundu. Onların bir qismi konusvari, digər bir qismi isə dairəvi sədəfəbənzər formadadır (**Şəkil 30**). Bu konusvari əşyalar Şimali Qafqazdan Suriya, Fələstinədək geniş bir ərazidə yayılmış Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən ilk dəfə əldə olunur. Dairəvi formalardan vaxtilə kəşfiyyat tədqiqatları zamanı I Maxtadan bir neçə ədəd əldə olunsada onların təyinatı məlum deyildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın müxtəlif bölgələrində 12 abidədən bu və ya bunlara bənzər əşyalar tapılmışdır. Lakin onların tam bənzərləri Mesopotamiyadan məlumdur. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Ön Asiyada məhz I Maxtadan əldə olunmuş belə formalı əşyalardan e.ə. 3200-cü ilədək istifadə olunmuşdur. Bu konusvari əşyaların piktoqrafik və sonra mixi yazıların kökündə dayandıqlarını qeyd edən tədqiqatçılar da vardır. Qəbilələrarası və ya tayfalararası əmtəə mübadiləsində tətbiq olunan bu əşyalar inzibati idarəçiliyin ilk əlamətləri hesab olunur və artıq e.ə. IV minilliyin sonlarından Azərbaycan ərazisində sinfi təbəqələşmənin, sosial bərabərsizliyin və beləliklə, dövlətçilik ənənələrinin mövcudluğundan xəbər verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əşyaların əldə edilməsi eyni zamanda Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin tarixi xronologiyasının müəyyən edilməsində də çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tikinti xüsusiyyətləri. I Maxtada müxtəlif hündəsi formalı tikili qalıqları öyrənilmişdir. Bunlardan ən maraqlıları dairəvi tikililərdir. 2008-ci ildə tədqiq olunan sahədə tam dairəvi formalı bir tikilinin qalıqları təmizlənmişdir. Tikilinin daxilində dairəvi manqal qalıqları var idi. 2009-cu ildə qazıntı sahəsində təmizlənmiş dairəvi tikili daha maraqlıdır. Təqribən 20-sm hündürlüyündə təmizlənmiş tikilinin ibadət evi olduğu ehtimal olunur. Dairəvi evin daxili güclü yanmışdır. Dairəvi evdən cənuba doğru düz divar təmizləndi və məlum oldu ki, tikilinin 4 kərpic hündürlüyündəki hissəsi salamat qalmışdır. Bu düz divar sanki ibadət evini ümumi yaşayış yerindən ayırır. Dairəvi tikilinin ətrafına kiçik dördkünc tikililər bitişik olaraq inşa edilmişdir (**Şəkil 31**). Maraqlıdır ki, bu tikililərin hər birindən fərqli arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir. Onlardan birindən yalnız dən daşı və sürtgəc, başqa birisindən heyvan qalıqları, digərindən isə antropomorf başlıqlı nalşəkilli ocaq qurğusu aşkar edilmişdir (5, s. 68).

5-ci kvadratda təmizlənmiş üç dairəvi tikilinin hər üçü möhrədən qurulmuşdur. Bu tikililərin iş yerləri olduğu ehtimal olunur. Tikililərin daxilindən bəzi çıxarlar tapılır ki, bu da bizim fikrimizi təsdiq edir.

5-ci kvadratdakı tikililərdən ikisi alçaq divarlı olub daxilləri suvanmış haldadır, üçüncü tikili isə istər konstruksiyasına, istərsə də müəyyən spesifik əlamətlərinə görə digərlərindən fərqlidir (**Şəkil 32**). Bu qurğunun üzəri qalın kül təbəqəsi ilə örtülmüşdür və güclü yanğın əlamətləri hiss olunur. Kül və kömür qalığının tərkibi burada güclü istilik verə biləcək odunun yandırıldığını ehtimal etməyə imkan verir. Qurğunun cənuba doğru hissəsinin möhrədən qurulmuş körüyə bənzər çıxıntısı vardır. Silindrik formalı bu hissənin ümumi qurğuya birləşən hissəsi azca dərinidir və burada daha çox yanma izləri bilinir. Maraqlıdır ki, istər qurğunun daxilində, istərsə də onun kənarlarında çox kiçik parçalardan ibarət olan mis oksidi izləri və forma verməyən tunc əşya aşkar edilmişdir. Bu qurğunun metalın ilkin emalı üçün istifadə olunmuş ocaq olduğu ehtimal olunur.

Bu ocaqdan qərb tərəfə doğru divarlarının qalınlığı 1 m-ə çatan dördkünc tikilinin qalıqları təmizlənmişdir. Bu xüsusiyyətinə görə tikili indiyədək erkən tunc dövrü abidələrində aşkar edilmiş tikililərdən fərqlənir. Tikilinin yalnız şərq və cənub divarlarının bir hissəsi qazıntı sahəsinə düşür. Divar çiy kərpicdən inşa olunmuşdur (**Şəkil 33**). Tikilinin divarları daxildən və xaricdən təqribən 5 sm qalınlığında palçıqla suvanmışdır. Suvağın tərkibində parçalanmış bitki və saman qatışığı vardır. Divar mədəni təbəqənin alt qatlarına doğru davam etdiyindən onun hündürlüyünü hələlik tam müəyyən etmək mümkün olmadı. 2010-cu il qazıntıları zamanı divarların yalnız 40-50 sm olan üst hissələri təmizlənmişdir. Bu tikilinin də daxili güclü yanmışdır. Kül qalıqlarının içərisində yanmış odun parçalarına rast gəlinməməsi tikilinin tavanını örtən yüngül konstruksiyanın yandığını ehtimal etməyə imkan verir. Tikilinin hansı məqsəd daşdığını müəyyən etmək mümkün deyildir. Tikilinin daxilindən müxtəlif keramika məmulatları, əsasən, kiçik həcmli qablara məxsus parçalar və miniatür qablar aşkar edildi. Onun cənub divarının arxasından isə bir ədəd gil antropomorf fiqur əldə edilmişdir. Tikilinin daxilində onun şərq divarına paralel bəşqə bir divar qalığı izlənilir. Bu divar sanki cənub divarının altına doğru uzanır. Lakin ilin tədqiqatları sona çatdığı üçün onun xarakterini tam müəyyənləşdirmək və üst tikili ilə əlaqəsini izləmək mümkün olmadı (**Plan 8**).

6-cı kvadratda divarları adətən bir kərpic enində hörülmüş planları tam bəlli olmayan dördkünc və ovalvari tikililərin qalıqları təmizlənmişdir. Bu tikililər çox da hündür deyillər. Qazıntı sahəsinin qərb tərəfi çox çətin qazılır. Bu hissə sanki bərk ayaqlanmış möhrədən ibarətdir. Əksinə olaraq şərq tərəf asan qazılmaqla yanaşı, həm də yanmışdır. Bu qazıntı sahəsindən iri həcmli küplərin sınıqları, heyvan sümükləri və iki ədəd kiçik miniatür nalşəkilli ocaq qurğusunun hissələri aşkar edilmişdir. Bu ocaq

qurğuları forma və ölçülərinə görə Naxçıvanın digər erkən tunc dövrü abidələrindən aşkar edilmiş daşınar ocaq qurğularından fərqlənirlər.

Qazıntı sahəsində dairəvi və düzbucaqlı tikililərin qalıqlarının birlikdə aşkar edilməsi maraqlı faktdır. Çünki, son zamanlaradək belə bir fikir mövcud olmuşdur ki, düzbucaqlı tikililər eneolit, dairəvi tikililər isə ilk tunc dövrünə aiddirlər və düzbucaqlı tikililərin izləri yenidən Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələlərində rastlanır. Lakin I Maxta abidəsində aparılan tədqiqatlar təsdiq edir ki, ilk tunc dövrünün bütün mərhələlərində və xüsusən başlanğıc mərhələsində dairəvi tikililərlə yanaşı düzbucaqlı tikililərdən də istifadə olunmuşdur. Həm də düzbucaqlı tikililərin divarları daha enli olur. Çox güman ki, I Maxtanın dairəvi və düzbucaqlı tikililəri yalnız funksional xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən seçilmişlər.

Saxsı məmulatı: I Maxtadan Kür-Araz mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən sayılan klassik qara cilalı saxsı məmulatı ilə yanaşı qonur, boz, qırmızımtıl və onların müxtəlif çalarlarının qarışığından ibarət cilalı qabların hissələri də əldə edilir. Qabların əksəriyyətinin gilinin tərkibinə narın qum qatılmışdır. Az bir qism saxsı məmulatının hazırlanması zamanı gilin tərkibinə parçalanmış daş qalıqları qatılmışdır. Bu tərkibli keramika məmulatına Naxçıvanın son eneolitdən ilk tunc dövrünə keçid mərhələsində rast gəlinir.

Saxsı qabların əksəriyyəti üçün onların boğazlarının daxildən müəyyən hissədə müxtəlif rənglərlə boyanması xarakterikdir. Adətən küplər və küpələrdə bu hal daha çox izlənilir. Kasa tipli qabların isə daxilində daha çox boya və cila hiss olunur.

Saxsı qabların üzərində Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olan ənənəvi yarımşar formalı qulplara tez-tez rast gəlinir. Həmçinin yarımşar formalı qulpların müxtəlif çeşidlərinə və hətta rudimentar qulplara malik saxsı qab nümunələri də əldə olunmuşdur.

I Maxta ilk tunc dövrü abidəsindən əldə edilmiş çoxsaylı saxsı məmulatını forma və təyinatına görə 3 böyükqrupa ayırmaq olar:

1. Məişət və təsərrüfat keramikası.
2. Gil zoomorf və antropomorf fiqurlar.
3. Ocaq qurğuları.

I Maxtanın keramika məmulatı içərisində iri həcmli təsərrüfat küplərinə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Onların hamısının gilinin tərkibində qum və parçalanmış daş qatışıqları vardır. Əksəriyyəti qalın divarlı olduqlarından zəif bişirilmişdir və buna görə də en kəsiklərində qara zolaq aydın hiss olunur. Gillərinin rəngi boz və qırmızımtıldır. Bəzilərinin xarici səthi qara boyanıb və yaxşı cilalanıb, daxilləri isə sığallanmışdır.

Bu tip böyük küplərin hamısı sadə bad üsulu ilə hazırlanmışdır. Onların boğazları daxildən üfqi baxışda görünəcək hissəyədək müxtəlif rəngli boyalarla rənglənmişdir.

Dar boğazlı küplərin boğazları hündür və silindrikdir. Nisbətən geniş boğazlı küplərə də rast gəlinir. Bəzən boğazla gövdənin birləşdiyi hissəni nazik cızma və ya basma xətt haşiyələyir.

I Maxtadan məlum olan küplərdən birinin oturacağında qab bişirilməzdən əvvəl deşik açılmışdır. Bu adət orta və son tunc dövrlərinə aid saxsı məmulatında daha çox müşahidə olunmaqdadır. Qarabulaq nekropolunda açılmış qəbirlərdən birinin daxilindən əldə olunmuş iri həcmli küpün oturacağında eyni ilə bu formada deşik açılmışdır. Çox güman ki, bu tip iri həcmli küplərdə dənli bitkilər saxlanılmışdır və oturacaqlarda açılmış deşiklər çürümənin qarşısını almaq üçün düzəldilmişdir.

I Maxtadan əldə olunmuş və Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələlərinə aid edilən bir neçə təsərrüfat küpü diqqəti cəlb edir. Onlardan biri hündür silindrik boğaza malikdir. Lakin onun boğazı olduqca dardır və bu xüsusiyyətinə görə orta tunc dövrü küplərini xatırladır.

İkincisinin silindrik boğaz hissəsini qabarıq kəmərlə əhatələyir. Onun çiyin hissəsi kəskin şəkildə qabarıq və bir növ şar formasını xatırladır. Bu tip, yəni şar gövdəli küplər də orta tunc dövrü üçün xarakterikdir.

Başqa bir təsərrüfat küpünün xarici səthinə və boğazına daxildən qara boya çəkilmiş və cilalanmışdır. Boğazı hündür, silindrik, ağız kənarı xaricə köbəlidir. Boğazla gövdənin birləşdiyi hissəni 4 basma xətt haşiyələyir. Gövdə hissəsi də bu üsulla naxışlanmışdır.

1988-89 - cu illərin qazıntıları zamanı əldə edilmiş iri həcmli təsərrüfat küpü öz formasına görə digərlərindən fərqlənir. O, qalın divarlı olsa da, yaxşı hamarlanmış və xarici səthi cilalanmışdır. Gövdənin qabarması hissə olunmur. Boğaz hissə yuxarıya doğru daralır. Ağız kənarı azca geriyyə dəyirmilənir. Boğaz hissə daxildən qırmızı-qara rəngə boyanıb. Ağız kənarında bir-birinin əks tərəfində iki üçbucaq formalı çıxıntısı vardır. Xarici səthi bir üzdən incə basma naxışlarla örtülüb. Boğazın aşağısına iki paralel xətt çəkilib. Boğaz hissəyə çəkilmiş həndəsi naxışların sonu spirallarla qurtarır. Gövdənin ön tərəfinin hər iki qurtaracağına 3 şaquli xətt çəkilib. Onların arası eyni ilə boğazda olduğu formada naxışlanıb. Bu küpün boğazının hündürlüyü 12 sm, ağız kənarının diametri 37 sm-dir. Bəzən ağız kənarının diametri 50 sm-dən artıq olan küplərə də rast gəlinir. Fikrimizcə, bu fakt bir daha I Maxta sakinlərinin oturaq həyat tərzini keçirdiyini sübut edir.

I Maxtadan sayca daha çox əldə edilən saxsı məmulatı küpələrdir. Onların hamısının gillərinin tərkiblərində müxtəlif qatışıqlar-qum və daş

parçaları vardır. Bu tip qabların da hazırlanmasında eyni texnikadan – sadə bad üsulundan istifadə edilmişdir. Hamısı yaxşı sığallanmışdır. Bir qisminin üzərinə qara, qonur, boz rəngli anqob çəkilərək cilalanmışdır. Bəzən oturacaqları dabanlı və ya daxilə batıq küpələrə rast gəlinir. Onların hamısının yarımşar formalı qulpları vardır.

Küpələrin bəzilərinin gövdə və boğaz hissələrini bir-birindən basma xətt ayırır. Başqa bir qrupunun isə ağız səthi və boğazı daxilədən daraqvari alətlə işlənmişdir. I Maxta qazıntıları zamanı əldə edilmiş orta həcmli küpələrdən bəzilərinin qulpları dirsəkvaridir. Bir neçə qulpun yuxarı hissəsində üçbucaq formalı deşik açılmışdır. Bu, çox güman ki, insanların dünyagörüşü ilə əlaqədar olmuşdur.

Bir qisim küpələrin oturacağıının içəri tərəfində və daxilində dulusunun barmaqlarının dairəvi izləri qalmışdır. Çox güman ki, bu küpələr sadə dulus çarxından istifadə olunmaqla hazırlanmışdır. Bu tip küpələr I Maxta qədim yaşayış yerinin arxeoloji materialları içərsində üstünlük təşkil edir.

Yaşayış yerinin ən geniş istifadə olunan saxsı məmulatı içərisində çölməklər xüsusi yer tutur. Yemək hazırlamaq üçün istifadə olunan çölməklərin gövdəsinin aşağı hissəsi çox zaman əlavə suvanmışdır. Gövdələri qabarıq, boğazları qısadır. Çölməklərin hamısının oturacağı yastı və hamardır. Onların ağız kənarları ilə boğazın aşağısını yarımşar formalı qulplar birləşdirir. Tək-tək çölməklərin üzərində müxtəlif formalı, sadə naxışlara rast gəlinir. Çölməklərin üzərində rast gəlinən his qatı onların məhz mətbəx qabları olduğunu təsdiq edir.

I Maxtanın mətbəx qablarının başqa bir qrupu qazanlardan ibarətdir. Onlar sayca azlıq təşkil edirlər. Uzun müddət ocağın üzərində qaldıqlarına görə qaralmışlar. Qazanların oturacaqları yastı və geniş, gövdələri azca qabarıq, boğazları nisbətən dardır. Ağız kənarları düz olan qazanların adətən bir-birinin əksində olan iki ədəd qulpu vardır. Müəyyən qrup qazanların üzərinin qara rəngli təbəqəsi çox asanlıqla ayrılır. Çox güman ki, odun üzərinə qoyularkən güclü hislənmənin qarşısını almaq üçün onların üzərinə əlavə suvaq çəkilmişdir.

I Maxtanın keramika məmulatı sırasında kasalar da çoxluq təşkil edir. Kasaları formalarına görə iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup kasaların oturacaqları yastı və geniş olub yanları yuxarıya doğru genişlənir. Əksəriyyəti kiçik ölçülüdür. Nisbətən böyük ölçülü kasalara da rast gəlinir. Onların bəzilərinin ağız kənarlarında üçbucaq formalı çıxıntıları vardır. Bu çıxıntıların üzərində şaquli deşiklər açılmışdır ki, bu adət orta və son tunc dövrü dulusçuluq sənətində də davam edir. Maxta yaşayış yerinin bu tip kasaları rənglərinə görə fərqlənirlər. Onların əksəriyyəti

qəhvəyi və qırmızı cilalıdır.

İkinci qrupa daxil edilən kasalar birincilərdən yalnız gövdələrinin quruluşuna görə seçilir. Onların gövdələri əsasən şarşəkillidir. Bu tip kasaların hamısının ağız kənarı xaricə doğru qatlanır. Boğaz hissələri daxildən müxtəlif rənglərlə boyanıb. Şarşəkilli kasaların üzərində kiçik qulplara və ya onların imitasiyasına rast gəlinir. I Maxta yaşayış yerinin kasalarında bəzən bu qulpları yalançı qulplar və ya üçbucaq formalı çıxıntılar əvəz edir. Bəzi üçbucaq formalı çıxıntıların üzərində şaquli dəşik açılmışdır.

Maraqlıdır ki, gövdəsi şarşəkilli kasaların müəyyən qrupu müxtəlif üsullarla naxışlanmışdır. Naxışlar kasaların bütün ətrafına çəkilmişdir. Onlar üçbucaq, romb, spiral, nöqtə, kəşik xətlər və s. ibarətdir.

Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrinin hamısında olduğu kimi I Maxtada da saxsı məmulatı içərisində müxtəlif forma və ölçülü qapaqlar böyük əksəriyyət təşkil edir. Onların hamısının gilinin tərkibində bu dövrün qablarında olduğu kimi qum qatışıqı vardır. Yaxşı və zəif bişirilmiş qapaqlar sarı, boz, qonur, qara, qırmızı rəngli olub, bəzilərinin səthi parıldayanadək cilalanmışdır.

Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələlərinin qapaqları diskşəkilli olub hər iki üzü yastı və hamardır. Bəzən onların bir üzü nisbətən qabarıq olur. Sonrakı inkişaf mərhələsində daha mürəkkəb formalı qapaqlara rast gəlinir. Onların əksəriyyəti diskşəkilli olub aşağı hissələri hamardır. Üst hissəsi mərkəzə doğru pilləli konsentrik dairələrdən ibarətdir. Əksər qapaqların üzərində bir konsentrik dairəvi batıq vardır. Onların əksəriyyətinin üst tərəflərində, dairəvi çökək hissədə yarımşar formalı qulpları vardır. Bəzən qapaqların qulplarının yanında hazırlanma prosesi zamanı şaquli dəşik açılmışdır. I Maxtadan 2011-ci il qazıntıları zamanı belə bir qapaq əldə edilmişdir. Fikrimizcə, üzərində dəşik açılmış qapaqlardan yemək hazırlamaq üçün istifadə olunan qabların ağızlarını örtmək üçün istifadə etmişlər. Bu dəşiklər isə çox güman ki, buxarın çıxmasını təmin etmək üçün açılmışdır.

I Maxtadan məlum olan kiçik ölçülü bir qapağın qabarıq üst tərəfində üfüqi və şaquli çarpaz kəsişən dəşikləri olan boruşəkilli çıxıntı vardır. Qapağın üzərində isə şaquli dəşik açılmışdır. Mərkəzində boruşəkilli çıxıntısı olan qapağa İrəvanın Yanıq Təpə abidəsində təsadüf olunmuşdur (52, s. 94, şəkl. 39, 16).

I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş bir ədəd diskşəkilli qapağın üzəri cızma bucaqlarla bəzədilmişdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvan qapaqları Şərqi Anadolu ərazisində yerləşən Karaz abidəsinin cızma üsulu ilə bəzədilmiş qapaqları ilə tam eyniyyət təşkil edir (71, s. 399, a. 87).

I Maxta qədim yaşayış yerindən əldə olunmuş bir ədəd qapağın

olduqca maraqlı qulpu vardır. Qulp üçdayaqlı - ayaqlıdır. Dayaqların birləşdiyi yuxarı hissə dairəvi formada olub mərkəzi azca çökəkdir. Bu qulp öz formasına görə Şenqavitdən məlum olan qapağın üzərindəki qulpu təkrar edir (51, s. 119, şək. 73).

Başqa bir yarımşar formalı qulpun digər qulplar kimi iki yox, dörd tutacağı vardır. Bu tip qulp ilk tunc dövrü abidələrindən bu günədək məlum deyildir.

İlk tunc dövründə meydana çıxmış qabların bir qisminin sonrakı tarixi mərhələlərdə məişətdən çıxmasına baxmayaraq, qapaqlardan Azərbaycan ərazisində müasir dövrdə istifadə edilməkdədir.

Yaşayış yerindən əldə edilən mətbəx keramikası sırasında tavaları da qeyd etmək mümkündür. I Maxtanın tava tipli saxsı məmulatının bəzilərinin gili zəif yoğrulsada, əsasən yaxşı bişirilmiş, boz, qonur, qara, sarımtıl rəngdədirlər. Bəzilərinin daxilinə qara boya çəkilib və cilalanıb. Oturacaqları geniş və hamar, kənarları alçaqdır.

I Maxta qədim yaşayış yerindən əldə edilmiş tavalardan bir qisminin yanları cızma üsulu ilə naxışlanmışdır.

Tava tipli saxsı məmulatlarının analoqları Amiranis-qora (52, s. 63, şək. 21, 9), Şenqavit (54, XVIII tab., 4, 5), Yuxarı Qunib (46, s. 184, şək. 63), Luqovoye (28, s. 98) və s. abidələrdən əldə edilmişdir.

R.M.Munçayevin fikrincə, tavalardan dənli bitkilərin qovrulması məqsədilə istifadə etmişlər (54, s. 121).

O.H.Həbibullayevin fikrincə isə onlar çörək bişirilməsi məqsədilə istifadə olunmuşdur (23, s. 132). Bu fikirlə razılaşaraq qeyd etmək lazımdır ki, çox güman ki, onları dairəvi manqalların üzərinə qoyaraq istifadə etmişlər.

Maraqlıdır ki, tavalər ilk tunc dövründən sonra məişətdən çıxmayıb və onlardan uzun müddət istifadə etmişlər. Azərbaycanın antik dövr abidələrindən müxtəlif formalı tavaların tapılması fikrimizi təsdiq edir (18, tab. XX, 6-10).

Yaşayış yerindən bəzən çox kiçik, əldə hazırlanmış, qeyri-simmetrik miniatür qablar əldə olunur ki, bunlar da sanki uşaq oyuncaqlarını xatırladır. Belə kiçik miniatür qablardan biri qırmızı-qonur rəngdədir. Ağız kənarına yaxın hissədə kiçik dairəvi çıxıntı vardır. Çıxıntının üzərində şaquli istiqamətdə deşik açılmışdır. Zəif cilalanmışdır. İri qum qatışıqlı gildən kobud hazırlanmışdır. Səthi kələ-kötürdür. Ağız kənarı azca xaricə meyillidir.

Bir ədəd boz rəngli kiçik miniatür qab diqqəti cəlb edir. Öz formasına görə eneolit dövrünün saxsı qablarını xatırladır. Ağız kənarı azca xaricə meyilli, gövdəsi azca qabarıqdır. Boğazla gövdəni zəif basma xətt

ayırır. Oturacağı çox güman ki, eneolit qablarında olduğu kimi ovalvari və ya çox dar olmuşdur.

Ağız kənarı xaricə meyilli başqa bir kiçik minatür qabın ağzının diametri 8 sm-dir. Onun gövdəsində şaquli istiqamətdə şiş yapması vardır.

I Maxta yaşayış yerinin naxışlı keramika məmulatı diqqəti cəlb edir və ümumiyyətlə Naxçıvanın həmdövr abidələri sırasında bu xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Naxışlar daraqlama, cızma, basma və konnellyur üsullarla işlənmiş və məzmunca müxtəlif həndəsi fiqurlardan ibarətdir.

I Maxtanın saxsı qablarının ağız səthinin və boğazlarının daraqlama üsulu ilə işlənməsi çox güman ki, bəzək xarakteri daşıyır. Bu üsulla qabların səthinin işlənməsinə Azərbaycan ərazisində hələ eneolit dövründən rast gəlinir. I Kültəpə (23), Ovçular təpəsi (72, p. 31-87), Sədərək (27), Xələc (26) eneolit dövrü keramikası içərisində bu cür qab hissələrinə tez-tez rast gəlinir. I Maxtada mədəni təbəqənin üst qatlarında daraqvari alətin izlərinə qabların yalnız müəyyən hissələrində (ağız səthində, boğazının daxilində) rast gəlinir və nisbətən səliqəli çəkilmələri ilə əvvəlki dövr keramikasından fərqlənir.

Yaşayış yerinin müəyyən hissələrindən, xüsusən 1988-89-cu illərin qazıntı sahəsindən əldə olunan saxsı məmulatının 80 %-nin səthi naxışlıdır. Son mərhələdə qabların səthi müxtəlif üsul və formada naxışlanmışdır (17, p. 93, fig. 6). Qabların bəzilərinin boğaz hissəsi cızma, gövdəsi isə basma üsulu ilə naxışlanmışdır. Bu mərhələdə konnellyur üsulundan daha çox istifadə olunmuşdur. Artıq naxışlar qabların yalnız görünən ön tərəflərinə deyil, bütün ətraflarına çəkilmişdir. Qabların bütün ətraflarının naxışlanması isə sonrakı orta və son tunc dövrləri üçün daha çox xarakterikdir. Bəzi qabların boğaz hissəsi cızma, gövdəsi isə basma üsulu ilə naxışlanmışdır.

I Maxtada ən çox rast gəlinən naxış motivi spirallardır. Bu tip naxışlar Baba-Dərviş (41, tab. XXV, 1-8), Ozni (64, tab. XVII, 1), Amiranis-qora (64, Tab. XIX, 2), Karaz (71, s. 403), Göytəpə (67, RLIII, 45) və s. abidələrdən də məlumdur. Bir sıra əlamətlərlə yanaşı spiralvari naxışlar da ilk tunc dövrünün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir (34, s. 12; 39, s. 57).

Spiralvari naxışların hansı mənə daşması haqqında müxtəlif fikirlər və mülahizələr vardır. Bəzi tədqiqatçılar spirali ilanın simvolik işarəsi hesab edir (60, s. 169). Başqa bir qrup tədqiqatçıların fikrincə spiralvari naxışlar günəş inamı ilə bağlıdır (42, s. 15; 37, s. 18).

K.X.Kuşnareva və T.N.Çubinişvilinin fikrincə, «... məhsuldarlıq inamı ilə bağlı olan spiral əbədi hərəkət simvolu olan günəşi əks etdirir. Müxtəlif formada bir-birinə birləşdirilmiş qoşa spirallar isə həyat ağacının simvoludur» (52, s. 166). Onların başqa bir fikrinə görə isə bir-

birinə şaquli yapma xətlə birləşdirilmiş qoşa spirallar buynuzlu heyvanın başının yuxarı hissəsini xatırladır (52, s. 166).

Spiralın hansı mənə daşdığını və hansı inamla bağlı olduğunu söyləmək üçün onların inkişaf dinamikasını izləmək məqsədəuyğundur. Naxçıvanın arxeoloji abidələrində spiralların ən arxaik formasına eneolitdən ilk tunc dövrünə keçid mərhələsində rast gəlinir. Ovçulartəpəsindən məlum olan boz rəngli saxsı qab hissəsinin üzərində bu naxışın ilkin formalarından birinə rast gəlinir. Bir əsasdan başlanan iki yapma zolaq yuxarı qalxır və yanlara qatlanır. Bu forma qoç başını xatırladır (2, X tab., I). II Kültəpədən məlum olan bir neçə qab parçası üzərində buna bənzər forma təkrar olunur (2, IX tab., 3; X tab., 3, 6, 7). II Kültəpədən məlum olan başqa bir fraqmentdə isə həmin forma təkrar olunmaqla yanaşı, burada artıq qoç buynuzunda olduğu kimi konsentrik yivlər oyulmuşdur (2, X tab., 4, 7). Bu fakt bir daha onu sübut edir ki, spiralvari naxışlar buynuzlu heyvanın – qoçun simvolik işarəsidir.

Maraqlıdır ki, ilk tunc dövründə qoç simvoluna təkcə naxışlarda deyil, eyni zamanda gil və daş zoomorf fiqurlarda, ocaq qurğularında və s. maddi mədəniyyət nümunələrində rast gilinir. I Maxtadan tuf daşından yonulmuş və gildən hazırlanmış kiçik ölçülü qoç fiqurları tapılmışdır. Daşdan yonulmuş qoç fiquru Azərbaycanda orta əsrlərdə geniş yayılmış qoçdaşlardan yalnız ölçülərinin kiçikliyinə görə fərqlənir. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, ilk tunc dövründə qoç inamı insanların ideoloji dünyagörüşündə xüsusi yer tutmuşdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, ilk tunc dövründə Azərbaycan ərazisində ev heyvanlarının qurban verilməsi faktı da məlumdur (14, s. 34).

Tədqiqatçıların bir qrupu haqlı olaraq qeyd edirlər ki, öküz, qoç Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının əsas inam totemləri olmuşdur (52, s. 111).

İlk tunc dövrünün son mərhələsində isə spiralvari naxışlar yeni həndəsi əlavələr qəbul etmiş və özlərinin ilkin mahiyyətini qismən itirmişlər. I Maxta yaşayış yerinin saxsı məmulatı üzərində bu tip naxışlar üstünlük təşkil edir. Onların daha yaxın analoqları isə Şenqavit (51, tab. XXIX, 4; XXX, 2, 3) və Şərqi Anadolunun Karaz (71, s. 403) abidəsindən məlumdur.

Bir sıra tədqiqatçılar haqlı olaraq spiralvari naxışların yerli zəmin üzərində təşəkkül tapdığını qeyd edirlər. Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının şimal qonşuları Maykop mədəniyyəti tayfalarının maddi-mədəniyyət abidələri üçün spiralvari naxışlar yaddır (54, s. 80).

E.İ.Krupnov və R.M.Munçayev qeyd edirlər ki, spiralvari naxış İran və Mesopotamiya incəsənəti üçün xarakterik deyil (49, s. 39; 53, s. 11).

T.N.Çubinişvili Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində rast gəlinən relyef formalı durna və spiralvari naxışlarla III Sialkın arxeoloji materiallarında rast gəlinən «uçan quşlar» və «həyat ağacı» təsviri arasında müəyyən oxşar cizgilərin olduğunu qeyd etsə də, «Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələsində rast gəlinən relyef formalı ornamentlərin öz əsasını əvvəlki mərhələnin yapma bəzəklərindən aldığı və qədim əkinçi tayfaların məhsuldarlıq inamı ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər» (63, s. 11).

Son arxeoloji qazıntılar təsdiq edir ki, spiralvari naxışlar Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələri üçün xarakterik olub, yerli eneolit mədəniyyəti zəminində təşəkkül tapmış və maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Naxçıvan ərazisindəki Gəmiqaya petroqliflərində də spiral motivinə rast gəlinir.

I Maxtada geniş yayılmış naxış növlərindən biri də cızma üsulu ilə çəkilmiş həndəsi naxışlardır. Bu naxışlar qablar bişirilməzdən əvvəl yaş gil üzərində nazik və itiüclu alətlə çəkilmişdir. Lakin buna baxmayaraq bəzən bişirilmiş qabların üzərində də bu tip naxışlar çəkilmişdir. Cızma naxışlar adətən kiçik həcmli qabların – küpə, çölmək, kasa və s. tipli qabların boğaz hissələrinə çəkilmişdir. Düz xətlərlə yanaşı üçbucaq, düzbucaq və romblara rast gəlinir. Bəzən isə həndəsi formada çəkilmiş spiral-lara təsadüf edilir.

İlk tunc dövrünün son mərhələsində gil məmulatının naxışlanmasında tətbiq olunan bir sıra üsullar (cızma, yapma, çərtmə və s.) orta tunc dövründə təkmilləşərək yeni texnoloji üsul və motivlər qazanmışdır. (8, s. 14).

İlk tunc dövründə od və ocaqla bağlı geniş istifadə edilmiş əşyalar sırasına gildən hazırlanmış yağdanlar da daxildir. I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş yağdanlar boz-qonur rəngli olub, üzərləri zəif sığallanıb. Ayaq hissəsi silindrik və yastı oturacaqlı, yağdan hissəsi isə piyalə formalıdır. Piyalə formalı yağdan hissənin mərkəzində kiçik batıq vardır. Çox güman ki, bu batığa piltə qoyulmuş, Hündürlükləri 5,5-8 sm-dir. Diametrləri oturacaqda 4,5-6 sm, ağız kənarlarında 8-13 sm-dir.

Yağdanlar müəyyən əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənsələr də, onlar əsasən iki hissədən ibarət olmuşlar. Birinci, yuxarı hissə hamısında piyalə formalıdır. İkinci hissələr bir-birindən fərqlənsələrdə, əsasən, silindrik formalı olub oturacaq rolunu oynamışlar.

V.H.Əliyevin fikrincə, yağdanların yuxarı hissəsində müxtəlif bitki yağları yandırılmış və nəticədə alınmış işıqla mənzilləri işıqlandırmışlar. Bizcə, bu fikir həqiqətə uyğundur. Çünki ilk tunc dövrünün əksər abidələrindən kiçik ölçülü həvəng və dəstələr tapılır ki, onların daxilində bilavasitə bitki yağlarının çıxarılması ehtimalı inandırıcıdır.

Yağdanların analogiyası hələlik məlum deyildir. Cənubi Azərbaycanın Göytəpə abidəsindən məlum olan bir ədəd gil əşya formasına görə

Naxçıvanın yağdanlarını təkrar edir. Lakin B.Braun onların altlıq olması ehtimalını irəli sürür (67, p. 140, fig. 323).

Maxtanın ilk tunc dövrü keramikası sırasına dairəvi, yastı gil əşyalar da daxildir. Birinci qrupa daxil olan gil əşyalar saxsı qabların qırıqlarından hazırlanmışlar. Diametrləri 2 sm-dən 9 sm-dək olan əşyaların qalınlıqları 0,5-2 sm-dir. I Maxta yaşayış yerində kiçik bir qazıntı sahəsindən çoxlu sayda bu tip əşyalar, həmçinin onların daşdan olan nümunəsi əldə edilmişdir (9, s. 16).

Dairəvi gil əşyalara həmçinin Qobustan (15, s. 53), Qunib (46, s. 181), Luqovoye yaşayış yerlərində (54, s. 121) rast gəlinmişdir. Onlar Ukraynanın Luki-Vrublevetski abidəsindən (32, s. 201) də məlumdur. S.N.Bibikov və R.M. Munçayevin fikrincə, onlardan oyun daşı kimi istifadə edilmişdir (54, s. 121).

F.Muradovanın fikrincə, onları vaxtilə İ.M.Cəfərzadə tərəfindən Qobustanda qeydə alınmış və «dama-dama» oyunu adlandırılmış (36, s. 21-22) xanalar üzərində hərəkət etdirməklə müəyyən bir oyun icra olunmuşdur (15, s. 54). Bu fikirlərlə tam razılaşmaq olar.

II qrupa narın qum qatışıqlı gildən yoğrulmuş bir neçə dairəvi əşya daxildir. Onların hamısı boz rənglidir və bişirilməyiblər. İndiyədək öyrənilmiş Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən bu tip əşyalar məlum deyildi. Naxçıvan abidələri içərisində də bu günədəklərə yalnız I Maxta yaşayış yerində rast gəlinmişdir. Özlərinin ölçülərinə görə əvvəlki qrupdan fərqlənirlər. Hamısı kiçik diametrlidirlər (1-1,5 sm).

Birinin hər iki tərəfi, digərlərinin isə yalnız bir tərəfi batıqdır. Başqa birisinin isə hər iki səthi hamardır. II Maxta yaşayış yerindən bu tip əşyaların daşdan olanaq aloqlarına da rast gəlinmişdir.

I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş asmalar öz formalarına görə iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa daxil olan asmalar birbaşa xammaldan hazırlanmışlar. Boz rəngli bu asmaların heç biri bişirilməyibdir. Bu formalı asmalar Yanıq təpənin neolit dövrü təbəqəsindən (56, s. 255, şəx. 59) və Xizanaant-qora abidəsinin ilk tunc dövrü təbəqəsindən tapılmışdır (44, s. 111, 26, şəx.7).

Birinci qrupa daxil olan asmaların hamısından bilavasitə bəzək asmaları kimi istifadə edilmişdir. Fikrimzi onların üzərlərində açılmış dəşiklərin ətrafında qalmış sürtünmə izləri bir daha sübut edir.

İkinci qrupa daxil olan asmaların formaları müxtəlif olsa da, hamısı boz rəngli gildən yoğrulmuş və bişirilməmişdir. Onlar adətən konusvari dirlər və onların daha çox sümükdən hazırlanmışlarına rastgəlinir. Bu tip asmalardan toxuculuqda istifadə olunduğu ehtimal olunur (23, s. 139). Onlar ilk tunc dövrü toxucularının istifadə etdikləri primitiv toxuculuq

dəzğahlarında sapların asılması üçün gərək ola bilərdi.

I Maxtadan əldə olunmuş təkər modelləri narın qum qatışıqlı gildən yağrulmuş rəngləri boz, qonur və qaradır. Onların hamısının top hissəsi hər iki tərəfə doğru qabarıqdır. Top hissələrində üfqideşik açılmışdır. Diametrləri 3-10 sm, top hissələrində qalınlıqları 1-4 sm-dir. Əksəriyyətinin səthi sığallanmışdır.

I Maxtadan 2011-ci il qazıntıları zamanı əldə edilmiş araba təkəri modeli ölçüsünün böyüklüyünə görə diqqəti cəlb edir. Bu araba təkəri modeli indiyədək Naxçıvandan məlum olan ən geniş diametrlili (11 sm.) modeldir. Təkər modellərinin analoqlarına Baba-Dərviş (10, s. 97, şək. 6-8), Şenqavit, Qarni (57, s. 38; 58, şək. 174), Vəlikənd (45, t.I, s. 124, tab. 1, 6), Cəmikənd (47, s. 35, şək. 8), Göytəpə (67, p. 48, fig. 13, 1438, 1453), Yanıqtəpə (69, p.I, XXIV) abidələrində təsadüf olunmuşdur. Trialeti kurganlarında aşkar edilmiş arabaların bu tip, lakin iri təkərləri vardır (50, s. 95). Mingəçevir qədim yaşayış yerindən araba üzərində qurulmuş evlərin modelləri tapılmışdır ki, onların da bu tip kiçik ölçülü təkərləri vardır (43, s. 5; 29, s. 98-101).

Araba təkəri modellərinin I Kültəpənin eneolit dövrü təbəqəsindən əldə olunması sübut edir ki, ilk tunc dövrünün birinci mərhələsindən gec olmayaraq yerli tayfalara araba məlum olmuşdur. Bir tərəfdən Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, digər tərəfdən isə qoşqu qüvvələrinin əhlilləşdirilməsi (öküz, at) arabadan istifadə olunması zərurətini doğurmuşdur. Son eneolit dövründə insanların təsərrüfat həyatına daxil olmuş araba uzun müddət dəyişməz qalmışdır.

I Maxta yaşayış yerindən forma müxtəlifliyinə və hazırlanma mükəmməlliklərinə görə seçilən qab altlıqları əldə edilmişdir. Alçaq, dairəvi, orta hissələri boşqab altlıqları daha çoxdur. Bu tip altlıqlar rənglərinə görə seçilir. Onların əksəriyyəti qırmızı rəngə boyanıb. Bir neçəsinin divarları yuxarıya doğru daralır və en kəsiklərində üçbucağı xatırladır.

Başqa bir qrup altlıqlar dördkünc formalıdırlar. Qum qatışıqlı gildən hazırlanmış, qeyri-bərabər bişirilmiş, qonur, boz rəngli altlıqların yuxarıya doğru divarları daralır. Yuxarı hamar hissələri pilləlidir.

I Maxtadan tapılmış bu tip altlıqlardan biri qara rəngə boyanıb və cilalanıb. Bütün küncləri xaricə qabarıq enli kəmərlili çıxıntılıdır. Bir tərəfində xaricdən basma üsulu ilə çəkilmiş şüaşəkilli naxış vardır (9, s. 13).

Bu tip altlıqlardan biri Göytəpədən məlumdur. Lakin onun yanlarında üfqideşikləri vardır (67, pl. III, 8).

Fikrimizcə piyalə formalı altlıqlar bilavasitə kürsü rolunu oynamışdır. Onlar manqallarda odun uzun müddət qorunmasına və üzərlərinə qoyulmuş qabların daxilində olan hazır yeməklərin isti saxlanılmasına

xidmət etməli idilər. Dördkünc və dairəvi altlıqlar haqqında isə dəqiq fikir söyləmək mümkün deyildir.

I Maxta yaşayış yerindən zoomorf gil fiqurlarda əldə edilmişdir. Fiqurların hamısı tərkibində narın qum qatışıqı olan gildən olduqca zərif və məharətlə hazırlanmışdır. Rəngləri boz, qara, qırmızıdır. 2006-cı ilə-dək I Maxtadan məlum olan 7 fiqurun 4-ü öküz, digərləri isə qoç, inək və at fiqurudur. 2009-2012 ci il tədqiqatları nəticəsində isə 33 fiqur əldə edilmişdir.

Bir ədəd öküz fiqurunun bədəninin arxa hissəsi, buynuzlar və burnu qırılmışdır. Fiqurun hündürlüyü 2,7 sm-dir. Öküzün başı irəliyə yönəldilmiş, buynuzları aypara şəklində, ayaqları isə paralel və hərəkət vəziyyətində təsvir olunmuşdur. Boyun hissəsində ikitərəfli üfqi dəşik açılmışdır. Bu əlamətə gil fiqurların əksəriyyətində rast gəlinir. Sol böyrü üzərində qövs şəklində, nöqtəvari dörd kiçik oyuc həkk edilmişdir. Şaquli istiqamətdə bir-birilə yanaşı düzülmiş bu oyucqlar görünüşdə aypara işarəsinə oxşayır (2, XXXIX tab., 34). Bu əlamətinə görə I Maxta fiquru Göytəpənin K3 təbəqəsindən məlum olan fiqurlarla eyniyyət təşkil edir (67, PL. V, 1188, 1193). Göytəpə fiqurlarında oyucqlar eyni ilə I Maxta fiqurunda olduğu kimi – gövdənin sol tərəfində, qabaq ayağın yuxarisında şaquli istiqamətdə düzülmüşdür. Bu fiqurlardan birinin hətta gözləri və burnu da oyucqlarla verilib (67, fig. 13, 1181). Lakin nöqtələrin sayına və düzülüşünə görə Göytəpə fiquru azca fərqlənir. Gil öküz fiqurları Baba-Dərviş (40, s. 77), Uzuntəpə (26, s. 38), Günəştəpə, Qaraköpəktəpə, Şomulu təpə (14, s. 28), Kültəpə (58, s. 176), Trialeti (50, s. 110), Amiranis qora (62, s. 98), Göytəpə (67, pl. V, 1188, 1193; fig. 13, 1181), Təpə qavr (75, p. 165, pl. XXXII) və s. abidələrdən əldə edilmişdir. Dövr etibarilə öküz obrazı daş dövründən demək olar ki, bu günə qədər məlumdur (61, s. 26).

Naxçıvanın ilk tunc dövrü abidələrindən məlum olan maraqlı gil fiqurlardan biri də I Maxtadan tapılmış at fiqurudur. O qara-qonur rəngli olub səthi zəif cilalanmışdır. Onun başı və bədəni sınımış, yalnız boyun hissəsi və qabaq ayaqları salamat qalmışdır. Ayaqlar bitişik olub aşağıya doğru daralır. Boyunun arxasında yalı xatırladan yapma zolağı vardır (2, XXXIX tab., 40). At fiqurlarına Şenqavit (38, s. 13, şək. 6, 2-4) və Karaz (71, s. 399, şək. 97) yaşayış yerlərinin arxeoloji materialları içərisində təsadüf edilmişdir.

Zoomorf gil fiqurların hansı məqsədlə hazırlanması barədə tədqiqatçılar müxtəlif və maraqlı fikirlər söyləmişlər. B.B.Piotrovski və O.H.Həbibullayevin fikrincə, öküz fiqurları kiçik araba modellərinə qoşulmaq üçün hazırlanmışlarından onların boyunlarında dəşiklər açılmışdır (23, s. 142; 66).

A.Ələkbərov isə qeyd edir ki, «Güman ki, fiqurların boynundakı deşiklər kəndir keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur» (25, s. 13).

Bizim fikrimizcə, öküz fiqurlarının boyunlarında açılmış deşiklər heç də onları araba modellərinə qoşmaq üçün və ya sap keçirilməsi üçün açılmamışdır. Bu deşiklər həmçinin ovçuluq ayınləri ilə də bağlı ola bilərdi. Həmçinin ilk tunc dövrü abidələrindən əldə olunmuş çoxsaylı araba təkərlərinin kiçik modellərinin heç birinin top hissəsinin üfüqi deşiyində ox keçirilməsini bildirən sürtünmə izləri yoxdur.

Gil öküz fiqurları bir sıra tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, bu ərazidə yaşamış qədim tayfaların dini ideoloji təsəvvürləri, baxışları və onların təsərrüfat həyatları ilə bağlı idi (57, s. 35; 58, s. 176; 19, s. 74; 42, s. 41; 25, s. 14).

R.M.Munçayev isə qeyd edir ki, «...Aralıq dənizindən Qafqaza qədər böyük bir ərazidə öküzə sitayiş geniş yayılmışdı...Zaqafqaziyada bu inam xüsusilə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı» (54, s. 126).

İlk tunc dövrü tayfaları iribuynuzlu qaramala güc, qüvvət, məhsuldarlıq simvolu kimi baxmış və onlara sitayiş etmişlər. Bununla bağlı olaraq gil öküz fiqurları hazırlamışlar. Maxta öküz fiqurunun boynundakı deşiyin kənarlarında deyil (əgər boyundan sapla asılsa idi, mütləq deşiyin kənarlarında sürtünmə izləri qalmalı idi), içərisində sürtünmə izi vardır. Görünür, bu fiqurların bəziləri tunc məftilə keçirilərək amulet kimi istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, gil fiqurlar amulet kimi daim boyunda gəzdirilməmişdir. Onlardan müəyyən mərasimlər zamanı istifadə oluna bilərdi. Belə fiqurların məhsuldarlıqla əlaqədar müəyyən dini ayin icra edilən ibadətqahda, müvafiq yerdə, nazik metal oxa düzülmüş şəkildə saxlandığı haqda da mülahizə söyləmək mümkündür. I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş gil fiqurların yaşayış yerinin bilavasitə müəyyən hissəsindən əldə edilməsi faktı maraqlıdır. Həm də fiqurların əldə olunduğu yer güclü yanmaya məruz qalmışdır. Yaxınlıqdan isə müxtəlif formalı gil ocaq qurğuları tapılmışdır. Çox güman ki, bu hissədə dini tikililər mövcud olmuşdur.

O.H.Həbibullayevin mülahizəsinə görə fiqurlar heyvandarlıqla bağlı olan xüsusi mərasimlər zamanı sındırıldıqdan sonra atılmışlar (23, s. 143). I Maxtadan məlum olan bütün gil fiqurlar sındırılmamışdır. Görünür, gil fiqurların bir qismi təsadüf nəticəsində qırılmışdır.

E.ə. IV-III minilliklərdə Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının təsərrüfat həyatında əkinçiliklə yanaşı maldarlıq xüsusi rol oynamağa başlayır. Bir sıra tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi artıq neolit dövründə Yaxın Şərqdə, Avropa və Zaqafqaziyada müasir ev heyvanları əhlilləşdirilmişdir. (29, s. 37) İlk tunc dövründə maldarlığın əkinçilikdən ayrılması ilə

əlaqədar olaraq ictimai əmək bölgüsü tam formalaşır. Osteoloji qalıqların çoxluğu sübut edir ki, tədqiq olunan dövrdə hər bir tayfanın özünə məxsussürüsü olmuşdur. Sürülərin tərkibində Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələlərində iribuynuzlu heyvanlar, son mərhələlərində isə xırdabuynuzlu qoyun, keçi və s. çoxluq təşkil etmişlər.

Bu dövrdə iri buynuzlu qaramaldan qoşqu qüvvəsi kimi də istifadə edilmişdir (32, s. 86; 40, s. 77; 11, s. 48; 59, s. 6; 35, s. 4).

Şübhəsiz ki, əhalinin artması və iqtisadi tələbatın yüksəlməsi əkinçilikdə yeni forma tətbiq edilməsini tələb edirdi. Əkinçilikdə daha çox inkişaf etmiş metod olan xış əkinçiliyinə keçid də məhz bu zaman başlamış (52, s. 106; 37, s. 14; 34, s. 45; 42, s. 119; 11, s. 47) və ilk tunc dövrünün sonuna yaxın toxa əkinçiliyini sıxışdırmağa başlamışdır. R.M.Munçayev haqlı olaraq qeyd edir ki, Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının iqtisadi inkişafında əkinçilik çox vacib rol oynamışdır. İlk tunc dövründə Zaqafqaziyanın əkinçilik üçün yararlı olan bütün əraziləri mənimsənmişdir (55, s. 378).

Bizcə, ilk tunc dövründən başlayaraq insanlar atdan qoşqu və minik vasitəsi kimi istifadə etməyə başlamışlar. Bunu I Maxtadan tapılmış at fiquru sübut edir. B.B.Piotrovski qeyd edir ki: «Ön Asiyanın Zaqafqaziya ilə həmsərhəd olan şimal əyalətləri hələ qədimlərdən Şərqdə öz at ilxıları ilə məşhur idilər» (57, s. 77).

Xırdabuynuzlu heyvanların (qoyun, keçi və s.) maldarlıqda getdikcə üstünlük təşkil etməsi və artıq əhlilləşdirilmiş atdan minik vasitəsi kimi istifadə olunması maldarlığın formasının dəyişilməsinə də təsir etmişdir. İlk tunc dövrünün ortalarından etibarən yarımköçəri maldarlıq üstünlük təşkil etməyə başlayır (48, s. 311). Məhz e.ə. III minillikdə ilk tunc dövrü tayfalarının daha geniş ərazilərə yayılmasını bununla izah etmək daha düzgün olardı.

I Maxtadan əldə edilmiş ocaq qurğuları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, erkən tunc dövründə ocaq qurğularının müxtəlif formaları geniş yayılmışdır və onlar Kür-Araz mədəniyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri sayılır.

F.Muradova və Q.İsmayılov Azərbaycan ərazisindən məlum olan ocaq qurğularını formalarına görə 5 qrupa bölmüşlər: 1. Düz divarlı, dairəvi ocaq qurğuları; 2. Üçbucaq şəkilli çıxıntıları olan dairəvi ocaq qurğuları; 3. Nalşəkilli ocaq qurğuları; 4. Buynuzvari çıxıntıları olan dördbucaq formalı ocaq qurğuları; 5. Silindr şəkilli ocaq qurğuları (16, s. 55-56).

I Maxta qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən ocaq qurğuları dairəvi manqal formalı ocaq qurğuları və nalşəkilli ocaq qurğularından ibarətdir. Böyük ölçülü manqallardan fərqli olaraq kiçik ölçülü manqallara daha tez-tez rast gəlinir. I Maxtadan kiçik

ölçülü dairəvi manqal formalı ocaq qurğusu evlərin içərisindən tapılır. Bu tip ocaq qurğuları evin döşəməsində qazılmış çalada qurulduğundan torpağa basdırılmış xarici səthi kobud olur. 1-4-cü kvadratlarda və 6-cı kvadratda təmizlənmiş dairəvi evlərin mərkəzində məhz bu tip manqallar aşkar edilmişdir. Maraqlıdır ki, belə manqallar yalnız dairəvi evlərin daxilindən tapılır. Dördkünc evlərdə isə bu tip manqallara rast gəlinmir.

O.Həbibullayevin fikrincə, bu manqallardan otağın qızdırılması üçün istifadə olunmuşdur. Onların içərisində od yandırılmamış, yalnız közərmiş kömür doldurulmuşdur. Çünki manqalların üstündə his o qədər də nəzərə çarpmır (19, s. 69). Lakin O.Həbibullayev dairəvi tipli manqalların həm də sitayiş məqsədilə istifadə olunduğunu qeyd etmişdir (23, s. 103). Manqallardan əksəriyyətinin ağzının kənarlarının enli kəmər formalı hissəsində günəşin simvolu olan dairəvi batıqların olması onların dini mərasimlər zamanı istifadə olunması fikrini təsdiq edir (13, s. 36).

Dairəvi manqal formalı ocaq qurğuları I Maxta yaşayış yeri ilə yanaşı, Kür-Araz mədəniyyəti dövrünə aid olan bütün abidələr üçün xarakterikdir. Belə manqalların analoqu Naxçıvanın I və II Kültəpə (23, s. 134; 22, s. 158), Aşağı Daşarx (3, XVII tab 12 s. 23), Ərəbyengicə yaşayış yerlərindən, həmçinin Babadərviş, Qobustan (16, s. 56), Arevik (60, s. 163-164), Amiranis Qora (52, şək. 2110) abidələrindən məlumdur.

I Maxta yaşayış yerindən əldə olunmuş digər ocaq qurğuları nalşəkillidir. Bu tip qurğuların digər abidələrdən əldə edilən klassik formaları ilə yanaşı, eyni zamanda tam fərqli xüsusiyyətlərə malik olanlarına da rast gəlinir (20, s. 31-39). Əldə edilən ocaq qurğularının orta çıxıntıları müxtəlif formalıdır. Bu çıxıntılar dördbucaqlı, konusvari, silindirik və ya antropomorf formada düzəldilmişdir. I Maxtadan tapılan bir ədəd ocaq qurğusu qonur-qırmızı rəngdədir. Gilinin tərkibi iri qum qatışıqlıdır. Onun daxili tərəfində yapma dairəvi çıxıntı, bayır tərəfində isə Kür-Araz mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan yarımşar formalı qulpu var. Bu qulplar daha qədim qurğularda ovalvari, sonrakılarda isə tam yarımşar formalıdır (23, s. 79). Nalşəkilli qurğuların hər iki qurtaracağı insan ayağına bənzəyir. Qurğuların əksəriyyətinin içəri tərəfində insan topuğuna oxşayan şiş çıxıntı da düzəldilirdi. Bu tip ocaq əksər yaşayış məskənlərindən, o cümlədən Naxçıvanda I və II Kültəpə (22, s. 165. şək 7.7), I və II Maxta, Şortəpə (24, s. 254; 6, s. 257), Ərəbyengicə (2, s. 78), Aşağı Daşarx (3, s. 23) abidələrindən, həmçinin Baba-Dərviş (16, s. 60), Qaraköpəktəpə (13, s. 34), Günəştəpə (16, s. 56), Arevik (60, s. 165, şəkil 6, 1-7), Qarni, Şərqi Anadolunun Qars rayonu abidələrində, Sarıqamış, Karaz və s. İlk tunc dövrü abidələrindən məlumdur.

I Maxta qədim yaşayış yerindən 1-4 kvadratında təmizlənmiş dairəvi evə bitişik, dördbucaqlı tikilinin daxilindən aşkar edilmiş nalşəkili ocaq qurğusunun ön çıxıntısı maraqlı antropomorf elementlərlə bəzədilmişdir. Həmin bəzək elementləri insan üzünü xatırladır, ağız və gözlər basma şəklində dairə, burun isə yapma uzunsov formadadır. Maraqlı olan odur ki, bu simvolik məzmun ona bitişik nisbətən kiçik formada da əks olunmuşdur.

Nalşəkili ocaq qurğusunun I Maxtadan tapılmış nümunəsinin anoloquna indiyədək Azərbaycanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində rast gəlinməmişdir. Onun bənzərinə yalnız Anadolunun Karaz, Pulur, Gözəlova abidələrində təsadüf edilir. Bu tip manqallara Kirbet-Kerak abidələrində də təsadüf edilir (76, pp. 11-16; 74, pp.196-217).

F.Muradov və Q.İsmayılov nalşəkili ocaq qurğularının dini mərasimlər zamanı (16, s. 65), M.Ələkbərova isə onların ayrı-ayrı nümunələrinin bilavasitə od ayını ilə əlaqədar düzəldildiyini və dini mərasimlər zamanı istifadə olunduğunu qeyd edir (7, s. 21). Fikrimizcə nalşəkili ocaq qurğuları odun qoruyucusu olan kişi obrazı ilə əlaqəlidir və kişi obrazının ilahiləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur (2, s. 81).

Nalşəkili ocaq qurğularının yaranması ilk tunc dövründə yaşamış Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının məişətində, dini-ideoloji görüşlərində və adət-ənənələrində odla bağlı baş verən bir sıra dəyişikliklərlə əlaqəlidir. Od müqəddəslik simvolu sayılmışdır. Onun qorunması ailənin sahibi kişi ilə bağlı olmuşdur. Nalşəkili ocaqların antropomorf elementlərlə bəzədilməsi ev ocağının kişi tərəfindən bərəkətləndirilməsini ifadə edir.

Eyni zamanda insan təsviri ilə bəzədilmiş ocaq qurğularının qırmızı rənglə boyanması da təsadüf deyildir. Qırmızı boyaqdan kişinin ölməzliyini, daimiliyini, əzəmət və hakimiyyətini bildirmək üçün istifadə olunmuşdur (2, s. 82).

Çox maraqlıdır ki, I Maxta yaşayış yerində 1988-ci ildə təmizlənmiş dairəvi ibadətqah yerindən üç ədəd daş büt əldə olunmuşdur. Hündürlükləri 87-95 sm arasında dəyişən bu bütələr bir cərgə boyunca düzülüb, mərkəzdə isə nalşəkili ocaq qurğusu yerləşdirilmişdir. Bu bütələr də kişi obrazını xatırladır ki, bu da çox güman ki, ailə başçısı - kişinin obrazının ilahiləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Maraqlıdır ki, hələ e.ə. IV-III minilliklərdə meydana çıxan nalşəkili ocaq qurğuları Azərbaycanın bir sıra rayonlarında, o cümlədən Naxçıvanda indi də məişətdə istifadə olunmaqdadır. Çox güman ki, zaman keçdikcə bu ocaqların müəyyən etiqadlarla bağlı əhəmiyyəti unudulmuş və sırf məişət avadanlığına çevrilmişdir.

I Maxtada son illər aparılmış kompleks tədqiqatlar həmdövr abidələrinin tarixləndirilməsinə yenidən baxmağa imkan vermişdir. I Maxta yaşayış yerinin keramika məmulatları içərisində yalançı qulplara, üçbucaq formalı çıxıntılara tez-tez rast gəlinir ki, onların birbaşa analoqları Baba-Dərviş (41, s. 29, tab., IV, 8, 9), Şərqi Anadolunun Karaz (71, s. 402), Zülfubulaq və Çaldıran düzü abidələrindən (68, p. 171, 187) və Göytəpədən (67, p.55, fig. 14, 1102) məlumdur. Göytəpənin məhz deşiksiz qulplar tapılmış K3 təbəqəsindən götürülmüş kömür analizi e.ə. 2574±146 il (R-199) tarixini göstərir (70, p. 248). I Maxtanın isə üst təbəqələrindən götürülmüş kömürün analizi e.ə. 3316-2931-ci illəri göstərmişdir (66, s. 82-87). Maraqlıdır ki, II Kültəpənin aşağı təbəqələrindən alınmış analizlərin nəticələrində eyni tarixi göstərir. Analizlərin I Maxtada mədəni təbəqənin yalnız üst 2 m-lik təbəqəsindən alındığını və bundan aşağıda ən azından 3 m-lik bir təbəqənin mövcudluğunu nəzərə alsaq, abidənin Kür-Araz mədəniyyətinin e.ə.IV minilliyin əvvəllərindən formalaşdığını söyləmək mümkündür. Son illər Ovçulartəpəsi abidəsində aparılmış tədqiqatların nəticələri isə Naxçıvan ərazisində Kür-Araz mədəniyyətinin e.ə.V minilliyin sonlarından formalaşdığını söyləməyə imkan vermişdir (73, p. 53-100). Bu tarixləndirmə Kür-Araz mədəniyyəti abidələri üçün hələlik ən qədim tarixləndirmədir və bir daha mədəniyyətin ilkin yaranma ocaqlarından birinin məhz Naxçıvan olduğunu təsdiq edir.

Şakil 1 / Figure 1

Şakil 2 / Figure 2

Şakil 3 / Figure 3

Şakil 4 / Figure 4

Şakil 5 / Figure 5

Şakil 6 / Figure 6

Şakil 7 / Figure 7

Şakil 8 / Figure 8

Şakil 9 / Figure 9

Şakil 10 / Figure 10

Şakil 11 / Figure 11

Şakil 12 / Figure 12

Şakil 13 / Figure 13

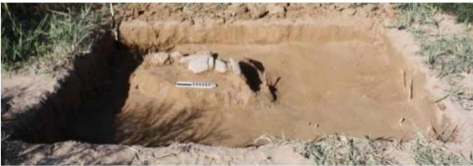
Şakil 14 / Figure 14

Şakil 15 / Figure 15

Şakil 16 / Figure 16

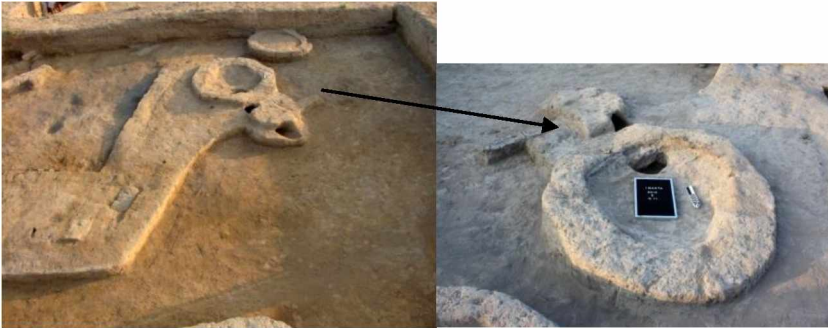
Şakil 17 / Figure 17

Şakil 18 / Figure 18

Şakil 19 / Figure 19

Şakil 20 / Figure 20

Şakil 21 / Figure 21

Şakil 22 / Figure 22

Şakil 23 / Figure 23

Şakil 24 / Figure 24

Şakil 25 / Figure 25

Şakil 26 / Figure 26

Şakil 27 / Figure 27

Şakil 28 / Figure 28

Şakil 29 / Figure 29

Şakil 30 / Figure 30

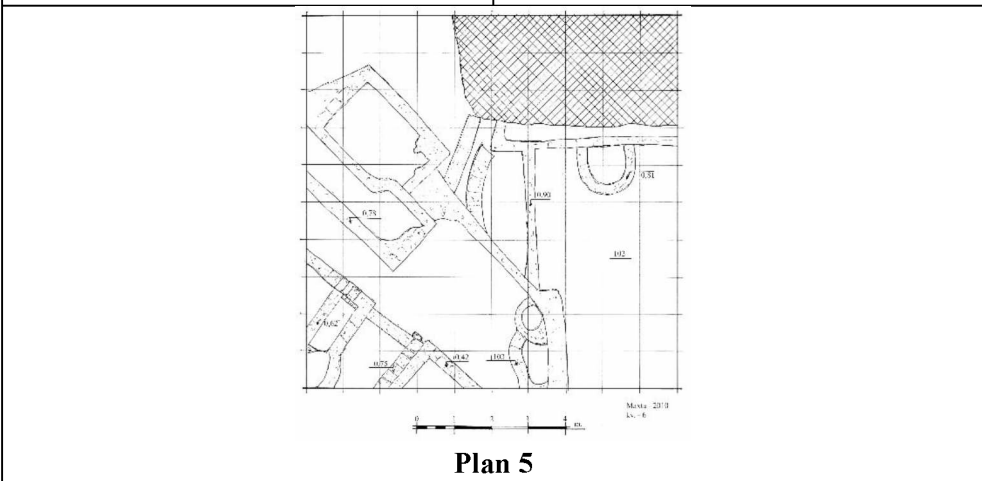
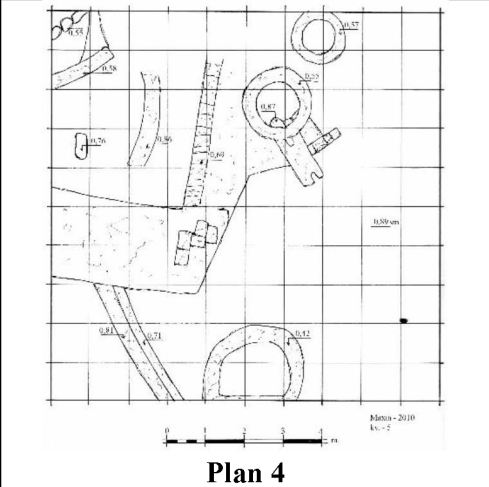
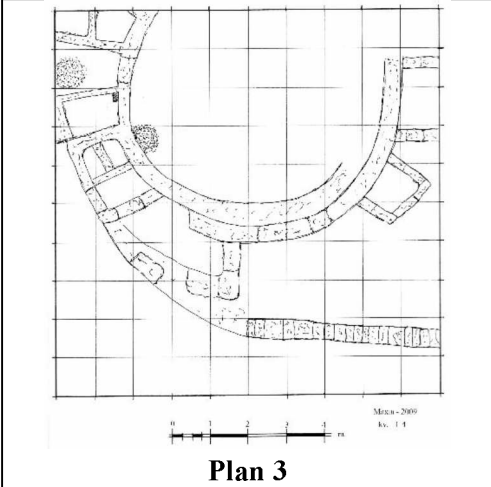
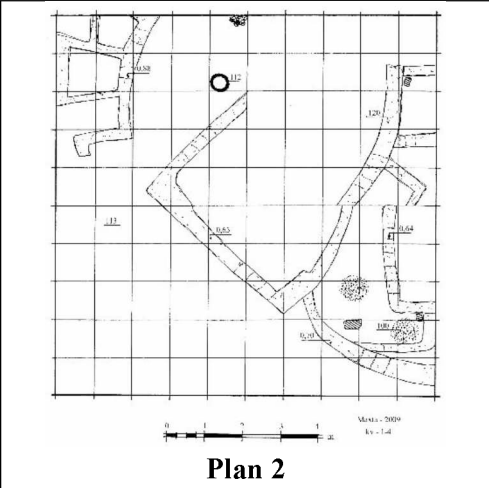
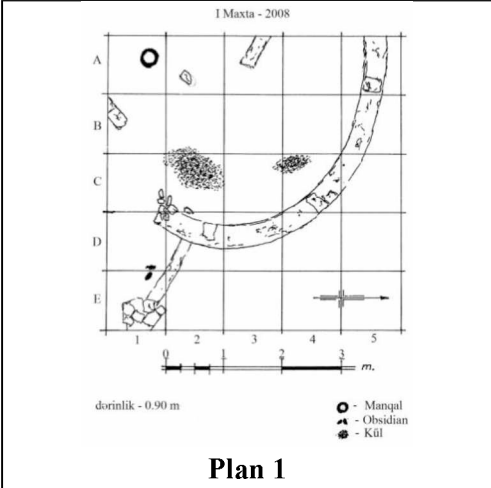
Şakil 31 / Figure 31

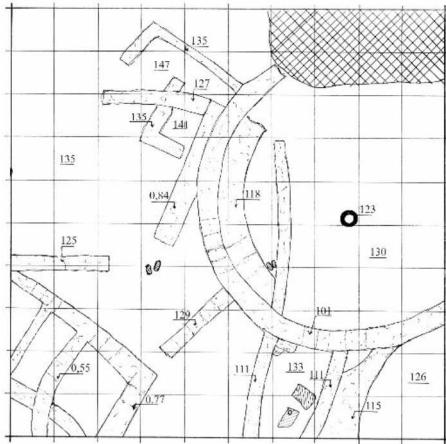

Şakil 32 / Figure 32

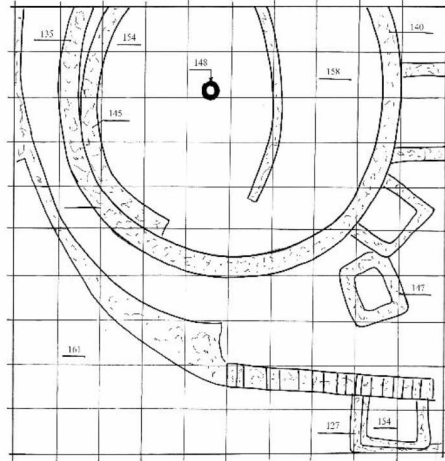
Şakil 33 / Figure 33

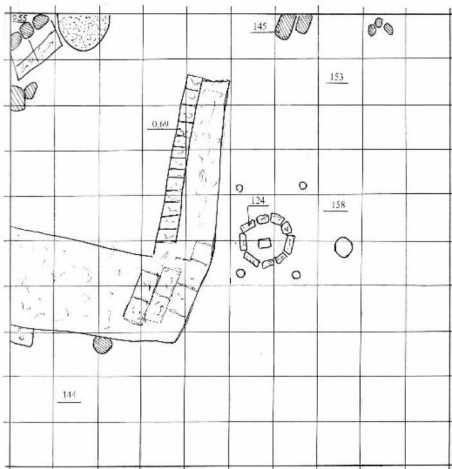
Maxta - 2011
kv. - 6

Plan 6

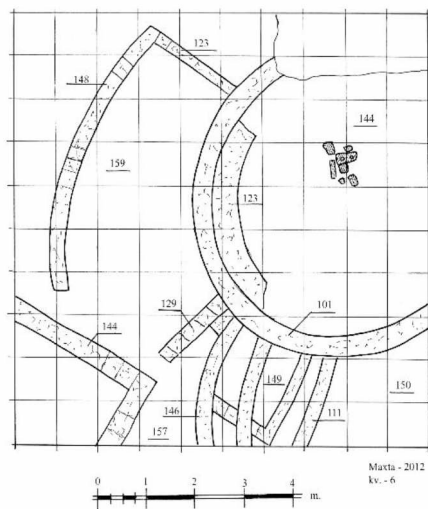
Maxta - 2012
kv. - 1-4

Plan 7

Maxta - 2012
kv. - 5

Plan 8

Maxta - 2012
kv. - 6

Plan 9

Foreword

During the Early Bronze Age, the Kura-Araxes culture spread over a wide area from the North Caucasus to Syria-Palestine. Azerbaijan is considered one of the initial centers of this archaeological culture. Kultura I, studied by O.Habibullayev in the territory of Nakhchivan, played a standard role in determining the chronology of historical stages from the Neolithic to the Iron Age. As a result of the study of this monument, the existence of the Chalcolithic period before the Kura-Araxes culture, characterized by black-polished ceramics, was confirmed.

Archaeological excavations in Kultepe I and II, Ovchular-tepe, Ashagi Dasharkh, Khalaj, Arabyengija, Makhta I and II settlements of the Early Bronze Age in the territory of Nakhchivan helped to solve a number of problems of the period. Among these monuments, Makhta I is distinguished by a number of features. Excavations at the monument for the first time in 1988-89 made it possible to find out the connections between the stages of the Early Bronze Age.

A new stage in the study of the ancient cultures of Azerbaijan began during the years of independence, a new approach to the features of the archaeological cultures of the Chalcolithic and Early Bronze Ages was introduced. At that time, the restoration of the excavations in Makhta I was a very important event. Excavations revealed interesting findings about the construction features of the monument, the dynamics of development of various fields of art, the religious ideological views of the population in the region and the social structure of society. For the first time, clay objects (tokens) of various shapes obtained from Makhta I confirmed the existence of an administrative mechanism in the region from the IV millennium BC.

The cultural layer of Makhta I has not yet been fully studied, and the study of the monument continues. Numerous scientific articles have been published about the monument and presented at a number of national and international scientific conferences. However, in order to deliver the archaeological materials to the scientific community as soon as possible, it became necessary to publish them, in the form of an album-catalog. For this reason, the book contains archaeological excavations carried out in the ancient settlement Makhta I in 2008-2012, an explanation of the artifacts obtained, photos and graphic descriptions of various archaeological findings. Also, some of the archaeological materials obtained during the excavations carried out in 1988-89 were included in the book.

RESEARCH OF MAKHTA I

Early Bronze age settlement Makhta I is located Sharur district of Nakhchivan Autonomous Republic, at the western end of the village of the same name, 2 km from Araxes river, 39°.35/.23,61//N; 44°.56/.21,95//E coordinates, 803 meters above sea level. The settlement is called Kulta-pa by the local people.

As a result of accumulation of cultural layers in the central part of the settlement, an artificial hill 1.5-2 m above the ground was formed. The western part of the settlement was destroyed in the early XX century due to the construction of the Yerevan-Nakhchivan railway, and the southern, eastern and northern sides were turned into arable land. At present, the central part of the monument with a diameter of 50 m is preserved in a circular shape. Recent surface searches have determined that the settlement covers an area of more than 6 hectares.

The first research in Makhta I were carried out in 1988 by the Nakhchivan archaeological expedition (1, p.76-81). For excavation, an area of 10x10 m was taken in the north-west of the monument and divided into 5x5 m squares.

In the same year, the excavations started from the surface of the monument, ie from the "0" point and continued until 2.30 m. The upper layers of this part of the settlement were destroyed due to the construction of a muslim cemetery. Therefore, muslim graves were discovered from a depth of 25-30 cm. Considering that according to Muslim tradition, corpses are buried in relatively deep layers of soil, it can be said that the hill used to be higher.

In 1989, research on the monument was continued and excavated to a depth of 4.60 m. However, groundwater did not allow excavations to continue. Interestingly, several strong traces of fire are observed at a depth of 3.20-4.60 m. The first and strongest traces of fire are observed at a depth of 3.80-3.90 m. The whole settlement is covered with a 10 cm thick layer of ash (2).

In 2006, a joint Azerbaijani-American expedition excavated 2x2 m in Makhta I and took samples for radiocarbon analysis. However, it was not possible to continue these studies due to the emergence of water (30, p. 201-204). During the excavations, the remains of circular buildings and sometimes small flat walls were cleaned. The height of the protected part of some walls is 1 m.

Since 2008, the archaeological expedition of the Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS has started long-term research in

Makhta I settlement (4, p.29-32). Initially, an area of 5x5 m was taken. New squares were chosen between the area excavated in 1988-89 and the area excavated in 2006. In the same year, the excavation was carried out to a depth of 1 m. The excavation area consists of various sediments, so it is easy to dig and it is easy to follow the cultural layers. On the other hand, due to its proximity to the Araxes river and the passage of one of the tributaries of the Arpachay to the west of the monument, the soil is always moist. This situation does not allow research to continue into the deeper layers in one excavation season.

On the east side of the excavation area, a small area, where various pottery fragments and stone tools were thrown, was cleared. This area, which is about 1 m in diameter, was composed of household waste. However, no special hole was dug for them. Archaeological materials were thrown irregularly (**Fig. 1**).

On the next layer, the remains of the circular building were cleaned (**Fig. 2**). The building was built of mud bricks. There is a circular hearth inside (**Fig. 3**). The hearth is made in a special hole. At the same level with hearth, the floor consists of a hardened adobe. After the hearth was removed, it was discovered that it was built on the fragments of a large jar. In the northern part of the hearth, a flat stone was placed (**Fig. 4**). On one side of the house, a flat wall parallel to the south wall extending beyond the excavation area was cleared. However, this wall is narrower than the wall of a circular building. Two large obsidian masses were obtained near the remains of the wall to the south. Traces of processing on these masses are not visible (**Fig. 5**). Nevertheless, there is no doubt that they were brought to the settlement to make tools. The interior of the circular building, as well as the adjacent rectangular building was badly burned. However, these signs of burning are felt very weakly outside the buildings (**Plan 1**).

In 2009, this area was expanded to 100 m². Excavations continued to a depth of 1.6 m this season. Several construction remains were found. All buildings are built of raw bricks and adobe. Interestingly, stone has not been used in any of the construction remains studied in Makhta I so far. However, the stone deposits are not far from the monument. In our opinion, this was directly related to the fact that sedentary farming being the basis of the agriculture of the inhabitants of Makhta I. Fully rectangular and circular buildings have been cleaned in the upper layers of the settlement (**Fig. 6**). However, in the lower layers, circular buildings are predominant. Sometimes auxiliary rectangular buildings were added to the circular buildings. Most of the archaeological materials are obtained

from these auxiliary buildings. Also, the ceramics obtained here consist of parts of larger jars. However, small pieces of pottery and sometimes miniature pottery are usually obtained from the inside of rectangular and circular buildings, in other words, the main houses.

Rectangular buildings are usually built separately from each other. Although there are occasional partitions between them, there are no additional structures attached to the edges (**Fig. 7**) (**Plan 2**). In circular buildings, the opposite is true. There are no partitions inside them. In this type of buildings, small rectangular rooms are often found attached to it at the edges. Each of these auxiliary rooms had its own function (**Fig. 8**). This is evidenced by the variety of archaeological materials obtained from them.

One of the most interesting buildings in the settlement is the remains of a circular building, which we think that it is a temple (**Fig. 9**). A circular hearth is placed in the center of the building, which is built in a completely circular shape with a row of raw bricks. A small hole was dug to make a hearth, and it was made directly inside this hole. This is confirmed by the roughness of its outer surface. The rim of the hearth is wide-belted. As the fire inside the hearth lasted for a long time, the surrounding soil layer was mixed with black-brown ash. It is likely that as the inside of the hearth is constantly cleaned, no coal remains are found. At the edges of the circular building there are small rectangular rooms adjacent to it. Their walls are made of small bricks or adobe. The auxiliary room on the west side is also divided into two parts by adobe (**Fig. 10**). Each of the additional rooms had a different function. Tools used for grinding grain were found inside one of them, and tools and extractors used in metallurgy were found in the other. In one of them, a part of an unprecedented horse-shoe shaped hearth was found (**Fig. 11**) (**Plan 3**). In general, the hearth of the ancient settlement of Makhta I attracts attention with its different varieties. Part of the obtained hearth belongs to the horse-shoe shaped hearth. The image of a human being is depicted using the methods of pressing and making on the front protrusion resembling a human foot. The device is red. Interestingly, the interior of the room where the hearth was obtained was severely burned. There are no signs of burns in the adjacent rooms. Most likely, this circular building, which was cleaned in Makhta I, belongs to the temple. The female figurine and decorative items found inside the circular central building confirm our opinion. On the other hand, the ceramics obtained from the inside of this building and from the same level consist mainly of miniature pots and their parts. These facts once again confirm the religious nature of the circular building.

In 2010, excavations in Makhta I were expanded and the total excavation area was increased to 300 m² with the opening of two new excavation squares, each of 100 m² (31, p.21-24). Two muslim graves were discovered on the west side of Square 5, which opened in 2010 (**Fig. 12**). These graves were found in the upper layers of the cultural layer, at a depth of about 40-60 cm. Both earthen graves corpse were placed on the right side, facing to the qibla.

Remains of three circular buildings were found in the Square 5 (**Fig. 13**). All three of these buildings are built of adobe. Two of them are low-walled and plastered. The third building differs from the others both in its construction and in certain specific features, and is believed to be a hearth. To the west of this hearth, the remains of a rectangular building were cleared (**Plan 4**).

Only a few large stones were cleared in the northwest corner of 5th square. However, they had no connection with any construction (**Fig. 14**).

During excavations in Square 6, the remains of rectangular and oval walls, the plans of which are not fully known, were cleared (**Fig.15**) (**Plan 5**).

In addition to new squares, research was continued in the squares opened in the previous year. The walls of the circular building, which is assumed to be a temple, were cleared to a height of 20 cm. The inside of the circular house was badly burned. The 4-brick-high section of the flat wall, found southeast of the circular house, has survived (**Fig. 16**). It is possible that this wall will continue in the lower floors. A small animal figurine and an obsidian arrowhead were found at the back of the wall. In addition, bone tools were found in all squares in this year. In general, a large number of bone tools and the remains of various animal bones are found in all the squares. Burning marks are observed in a small part of the bones.

In 2010, a 2x2 m exploration square was excavated in the southwest of the settlement, along with the squares where excavations are underway. Following a row of small stones on this part of the settlement, an exploration square dug here (**Fig. 17**). The length of this wall made of river stones is about 1 m. While cleaning these stones, it turned out that it did not continue on the lower layer. However, after the stones were removed, a flat tuff stone was found in the lower layer. It turned out that the tuff stone was a mold used to make a flat bronze ax and a circular oblong tool. During the excavation, it was discovered that the remains of a circular building are located in the lower layer of the square. The arched 2 m part of the wall, built of a row of raw bricks, was cleaned. Mainly ceramic products were obtained from this square (**Fig. 18**).

In 2011, excavations continued in the squares that had been explored in previous years. The interior of the circular building called the temple in squares 1-4 was cleaned. This part, which consists of ashy soil, is easy to dig. Most of the burnt animal bones are found in this part. Ceramics are a minority. It is observed that there is an arched wall in the middle of the temple (**Fig. 19**). One side of the wall extends to the bottom of the temple wall. Most likely, this wall is a remnant of another circular building that existed before the temple. A flat wall built in the width of a brick continues in the square. Although 5 rows of bricks were observed on the east side, it was not determined how long it lasted as it was destroyed in the west. Currently, the determined length of the wall is 5 m.

Excavations continued in the 5th square. Here, the edges of the smelter, which opened last year, were cleaned. The bellows section of the oven, which extends to the south-east, was fully opened. Brick arrangements are clearly visible in a small area at the edges of the bellows (**Fig. 20**) (**Plan 4**).

It was cleared that another circular building in the north direction of the smelter did not continue in the lower layers. In this square, no remains of the building can be seen in the part to the east of the smelter. However, buildings in other squares are closely observed. The interior of a rectangular building opened last year to the west of the smelter has been cleaned. In this part, the ash layer lasts more than 50 cm. To the west of the wall, another parallel wall was cleared. The south side of this wall leads to the lower floors and extends to the bottom of the pavement brick structure on the south side. Although there are several large stone masonries in this square in the upper layers, there are no stone structures in the lower layers.

During excavations in the 6th square, interesting buildings and archaeological materials were discovered (**Fig. 21**). The buildings are mostly circular and rectangular (**Plan 6**). All buildings are built of raw bricks and adobe. The bricks are larger in the main walls. In partitions and auxiliary buildings, they are relatively small. Sometimes the partitions were built with adobe. Small and large stones are found in several places. But these are not the remains of a building.

Remains of a small rectangular building adjacent to the circular building in this square has been cleared. This type of building is often found in Makhta I. More interesting is the discovery of a large, flat, two-part stone inside this building (**Fig. 22**). A hole was drilled in the side of a piece of stone. The hole was drilled using both sides of the stone. This type of stone is also found in Ovchulartepesi, another Eneolithic and

Early Bronze Age monument in the Sharur region. It is believed that animals were tied to this type of stone in Ovchulatepesi. The same type of stones are found in medieval settlements of Nakhchivan. While cleaning the area around the stone, a clay animal figurine was found.

In 2012, archaeological excavations were carried out in an area of 300 m², in all three squares, which began in previous years (**Fig. 23**). After the complete cleaning floor of the temple, which was cleaned in previous years in squares 1-4, it became clear that the temple was built on the previous circular building. In the center of this circular building, a circular hearth, which is typical for Kura-Araxes culture monuments, was cleaned (**Fig. 24**). At the same level and close to the hearth, a clay candlestick, a clay animal figurine and a small amount of ceramics were obtained. The clay figurine is decorated with holes with a sharp tool. This fact, in our opinion, once again confirms that the building is a temple.

To the south-west of the temple, the cleared flat wall continues down to the lower floors (**Plan 7**). While cleaning the interior of one of the rectangular auxiliary buildings adjacent to the temple, a jar resembling the last Eneolithic pottery of Nakhchivan in terms of shape and colour was cleaned. Interestingly, as excavations continue into the lower building layers of Makhta I, the pottery obtained is more similar to Eneolithic ceramics in terms of colour similarity. The shapes are reminiscent of transition ceramics. Similar ceramics of this type are also found in Ovchulartepesi. Ovchulartepesi ceramics belong to the end of the 5th millennium BC and it was known by radiocarbon analysis (72, s. 48). This type of pottery of Makhta is dated to the second half of the 4th millennium BC. Thus, the tradition of ceramic production of the Eneolithic period lasted for a long time in the territory of Nakhchivan.

After taking the hearth used for the initial smelting of the metal in square 5, it was discovered that the cultural layer continued in the lower layer. In this layer, a circular hearth made of rectangular raw bricks was cleaned in the center of the excavation area (**Fig. 25**). The walls of the furnace are made of a row of bricks. There is a thick layer of ash inside. There was also a brick in the center of the hearth. However, as a result of constant burning, this brick is also weathered. At the edge of the hearth, 4 holes of pole were cleared and it was found that the hearth was under a light attic built on poles (**Fig. 26**). No material culture samples were found inside the hearth. On the other hand, the nature of the ash inside the hearth indicates that grass or reeds were burned here, not wood remains. The fact that the bricks in the walls of the hearth are exposed to very little burning confirms our opinion (**Plan 8**).

Two grinding stones were cleared north of the hearth. Both large grinding stones are intact, and no large grinding stones of this type have been found during excavations (**Fig. 27**). The around of this area is likely to have hardened over a long period of time.

A wide wall in the north-south direction in the middle of the 5th excavation site continues. However, the wall connected to it in the east-west direction does not continue in the lower layers. It is made of a row of bricks and has the appearance of a pavement. It has not yet been possible to determine that the wide wall belongs to which building. It has no continuation on the north and south sides. Take into consideration that the wall continues in the lower layers, we assume that it will be possible to determine its shape during the excavation of the lower layers. It is possible that certain parts of it were destroyed in the upper parts. The same idea can be said about the flat wall in squares 1-4.

A short arrangement of large stones is observed in the upper layers on the north-west side of the 5th square. It turned out that it continued at a height of three rows. From this arrangement to the center of the square there is a circular pit. The inside of the pit is filled with soft soil. No archaeological remains were found here (**Plan 8**).

In Square 6, research continued inside the circular building surveyed last year. This building was built on another circular building before it. In its center, a small pavement-shaped structure, consisting of several river stones and a piece of broken grinding stone, was cleared. A small bowl was found to the north of it. One of the interesting features of the bowl is that it has an ear-shaped protrusion with a vertical hole on it, which is characteristic of the Late Bronze-Early Iron Age (**Fig. 28**).

The stones found last year inside the rectangular building adjacent to the round house in the 5th square were completely cleared and it was determined that they were the remains of brokentreshing board. The fact that one side of them is polished in an oval shape and a hole is drilled in the left side of one of them confirms our opinion. Traces of friction around the hole indicate that they have been used for a long time (**Fig. 29**). There is no doubt that these treshing board and the grinding stones obtained at the 5th excavation site belong to the same complex.

To the west of the Square 6, the curved part of another and wider circular building was cleared (**Plan 9**). This is the largest building remain ever studied in Makhta I in terms of diameter. To the south of the circular building, the remains of a rectangular building were observed. It is interesting that all the round and rectangular buildings in Makhta I were built of adobe and particularly mud brick.

Very interesting clay objects were found inside the large-diameter circular building near the wall. Some of them are conical and some of them are round and the others similar to pearl (**Fig. 30**). These conical objects are obtained from the monuments of the Kura-Araxes culture, which spread over a wide area from the North Caucasus to Syria and Palestine, first time. Although several pieces of round shapes were obtained from Makhta I during survey, their purpose was unknown.

It should be noted that this or similar objects were found in 12 monuments in different parts of the world. However, their exact similarities are known from Mesopotamia. Researchers note that, such shaped objects obtained from Makhta I were used until 3200 B.C. in Western Asia. There are also researchers who note that these conical objects are at the root of pictographic and then cuneiform inscriptions. These items, which are used in inter-tribal trade, are considered to be the first signs of administrative management and it indicates the existence of class stratification, social inequality and, thus, the traditions of statehood in the territory of Azerbaijan since the end of the 4th millennium B.C. It should be noted that these items is also very important in determining the historical chronology of the monuments of the Kura-Araxes culture.

Construction structures. Remains of various geometric shaped buildings were studied in Makhta I. The most interesting of these are circular buildings. In 2008, the remains of a fully circular structure were cleaned from the surveyed area. Inside the building were the remains of a circular hearth. The circular building cleared in 2009 at the excavation site is more interesting. It is believed that the about 20 cm cleared building is a temple. The interior of the circular house was badly burned. A straight wall to the south of the round house was cleared and it was found that the 4-brick-high part of the building had survived. This straight wall separates the temple from the common living space. Small rectangular buildings were built adjacent to the circular building (**Fig. 31**). Interestingly, different archaeological materials were found in each of these buildings. Only grinding stone and grater were found in one of them, animal remains in another, and an anthropomorphic horse-shoe shaped hearth in the other (5, p.68).

All of the three circular buildings in Square 5 are made of adobe. These buildings are believed to be workplaces. There are some materials inside the buildings, which confirms our opinion.

Two of the buildings in Square 5 have low walls and plastered interiors, while the third building differs from the others both in construction and in certain specific features (**Fig. 32**). The surface of this device is

covered with a thick layer of ash, and there were signs of a strong fire. The composition of the ash and coal residues suggests that wood was burned here, which could provide strong heat. The southern part of the device has a protrusion made of adobe similar to a bellows. The part of this cylindrical part that connects to the general device is a little deeper, and more traces of combustion are observed here. Interestingly, traces of very small pieces of copper oxide and shapeless bronze objects were found both inside and outside the device. It is believed that this device was used for the primary processing of metal.

To the west of this hearth, the remains of a rectangular building with walls up to 1 m thick have been cleared. Due to this feature, the building differs from the buildings found in the monuments of the Early Bronze Age. Only part of the eastern and southern walls of the building are into the excavation area. The wall is made of raw brick (**Fig. 33**). The walls of the building are plastered with mud about 5 cm thick inside and out. The plaster contains a mixture of crushed plants and straw. As the wall continues to the bottom of the cultural layer, it has not yet been possible to determine its height. During the 2010 excavations, only the top 40-50 cm of the walls were cleaned. The interior of this building was also badly burned. The presence of burnt pieces of wood inside the ash remains suggests that a lightweight structure covering the roof of the building burned. It is impossible to determine the purpose of the building. Various ceramics, mainly small pieces of pottery and miniature pottery were found inside the building. An anthropomorphic clay figurine was found behind its southern wall. Inside the building, a remnant of another wall is traced parallel to its eastern wall. This wall seems to extend below the south wall. However, as the research of the year was completed, it was not possible to fully determine its character and trace its relationship to the this structure (**Plan 8**).

In Square 6, the remains of rectangular and oval structures, the walls of which are usually built in the width of a brick, have been cleared. These buildings are not very high. The western side of the excavation site is very difficult to excavate. This part consists of a solid footed adobe. On the contrary, the east side was not only easy to excavate, but also burned. Fragments of large jars, animal bones and parts of two small miniature horse-shoe shaped hearths were found at this excavation site. These hearths differ from other movable hearths devices, found from other Early Bronze Age monuments of Nakhchivan, in shape and size.

It is an interesting fact that the remains of circular and rectangular structures were found together in the excavation area. Because, until recently, there was an opinion that rectangular buildings belong to the

Eneolithic period and circular buildings to the Early Bronze Age, and traces of rectangular buildings are found again in the later stages of the Kura-Araxes culture. However, researches in Makhta I confirms that in all stages of the Early Bronze Age, and especially in the early stages, along with circular structures, rectangular structures were used. Also, the walls of rectangular buildings are wider. It is likely that the circular and rectangular structures of Makhta I were distinguished from each other only by their functional features.

Pottery: Along with the classic black-polished pottery, which is one of the distinctive features of the Kura-Araxes culture, parts of brown, gray, red and a mixture of their different shades, polished pottery are obtained from Makhta I. The clay of most of the pots contains fine sand. During the preparation of a small part of the pottery, stone pieces was added to the clay. Ceramics of this composition are found in the transition period of Nakhchivan from the Late Eneolithic to the Early Bronze Age.

Most pottery is characterized by the fact that their necks are painted in different colors from the inside to a certain part. This condition is more common in jars and small jars. Inside of the bowls paint and polish are felt most.

Traditional hemispherical handles, typical of the Kura-Araxes culture, are often found on pottery. There are also samples of pottery with different types of hemispherical handles and even rudimentary handles.

Numerous pottery products from the Early Bronze Age monument Makhta I can be divided into 3 main groups according to their shape and using purpose:

1. Household and agricultural ceramics.
2. Clay zoomorphic and anthropomorphic figurines.
3. Hearths devices.

It is often possible to come across large household jars inside the ceramics of Makhta I. The clay of all of them contains sand and crushed stone. Most of them are poorly cooked because they are thick-walled, and therefore the black stripe is clearly visible in the cross-sections. The colour of the clay is gray and reddish. The outer surface of some of them is painted black and well polished, and the inside is smoothed. All large jars of this type are made by a simple method. Their necks are painted with different colours from the inside to the part that can be seen horizontally.

The necks of narrow-necked jars are high and cylindrical. Relatively wide-necked jars are also found. Sometimes a thin scratch or embossed line borders the joint between the neck and the body.

A hole was drilled in the base of one of the jars known from Makhta

I before the pot was baked. This custom is more common in pottery of the Middle and Late Bronze Ages. A hole of this shape was drilled in the base of a large jar obtained from the inside of one of the graves opened in the Garabulag necropolis. Most likely, this type of large jars contained grain, and the holes in the bases were made to prevent rot.

Several household jars obtained from Makhta I and belonging to the last stages of the Kura-Araxes culture attract attention. One of them has a tall cylindrical neck. However, its neck is very narrow, and reminds the Middle Bronze Age jars.

The cylindrical neck of the second household jar is surrounded by a convex belt. The shoulder of it is sharply swollen and resembles a kind of balloon shape. This ball-shaped jar, is also characteristic of the Middle Bronze Age.

The outer surface and neck of another household jar are painted black and polished on the inside. The neck is high, cylindrical, the rim is bulging outwards. The part where the throat neck and the body join is bordered by 4 embossed lines. The body is also decorated in this way.

The large household jar obtained during the excavations of 1988-89 differs from the others in its shape. Although it has thick walls, it is well smoothed and the outer surface is polished. Bulging of the body is not noticed. The neck begins to narrow upwards. The rim is slightly rolled backwards. The inside of the neck has been painted red and black. At the rim there are two triangular protrusions on opposite sides of each other. The outer surface is covered with delicate embossed patterns. Two parallel lines are drawn at the bottom of the neck. The end of the geometric patterns drawn on the neck ends with spirals. There are 3 vertical lines on both ends of the front of the body. The distance between them has been decorated the same as in the neck. The height of the neck of this jar is 12 cm, the diameter of the mouth is 37 cm. Occasionally there are jars with a diameter of more than 50 cm at the mouth. In our opinion, this fact once again proves that the inhabitants of Makhta I had a sedentary lifestyle.

The most common pottery from Makhta I is small jugs. The clays of all of them contain various impurities - sand and stone fragments. The same technique was used in the preparation of this type of dishes - a simple method. All are well smoothed. Some of them are polished with black, brown and gray slip. Occasionally there are jugs with heels or sunken bases. They all have hemispherical handles.

The body and neck of some of the small jugs are separated by an embossed line. In the other group, the surface of the mouth and neck were

decorated with a comb from the inside. The handles of some of the medium-sized jugs obtained during the excavations of Makta I are elbow-shaped. A triangular hole was drilled in the upper part of several handles. Likely, this is connected with people's worldview.

Some of the jugs have circular fingerprints of potter on the inside and inside part of the base. Most likely, these jugs were made using a simple pottery wheel. These types of jugs are predominant in the archeological materials of the ancient settlement Makhta I.

Among the most widely used pottery of the settlement, the small boilers (*çölmək*) have a special place. The lower part of the body of the small boilers used for cooking has been often additionally plastered. The bodies are convex and the necks are short. The bases of all the small boilers are flat and smooth. The rim and the lower part of the neck are connected by hemispherical handles. Simple patterns of different shapes are found on the some small boilers. The layer of soot found on the small boilers confirms that they are kitchen pots.

Another group of kitchen ceramics of Makhta I consists of boilers. They are in the minority. They were darkened because they stayed on the hearth for a long time. The bases of the boilers are flat and wide, the bodies are slightly convex, and the necks are relatively narrow. Boilers with straight rims usually have two opposite handles. The black layer on the surface of certain groups of boilers is very easy to separate. It is likely that additional plaster was applied to prevent strong fumes.

The bowls are also in the majority among the ceramics of Makhta I. The bowls can be divided into two groups according to their shape. The bases of the first group of bowls are flat and wide, the sides widening upwards. Most of them are small. Relatively large bowls are also found. Some of them have triangular protrusions on the rims. Vertical holes were drilled on these protrusions, and this practice continues in the Middle and Late Bronze Age pottery. These types of bowls differ in color. Most of them are brown and red polished.

The bowls included in the second group are distinguished from the first only by the structure of their bodies. Their bodies are mostly spherical. The rims of all these types of bowls fold outwards. The neck parts are painted in different colors on the inside. Small handles or imitations of them are found on spherical bowls. In the bowls of Makhta I settlement, these handles are sometimes replaced by pseudo-handles or triangular protrusions. Some triangular protrusions have vertical holes.

Interestingly, a certain group of spherical bowls have been decorated in different ways. Patterns have been drawn all around the bowls. They

consists of triangles, rhombuses, spirals, dots, dashed lines, and so on.

As in all the Early Bronze Age monuments of Nakhchivan, in Makhta I different shaped and sized lids is in the majority among pottery. The clay of all of them contains sand, as in the pots of this period. Good and poorly baked lids are yellow, gray, brown, black, red, and surfaces some of them have been polished.

The lids of the early stages of the Kura-Araxes culture are disc-shaped and both faces are flat and smooth. Sometimes one side of them is relatively convex. In the next stage of development, more complex shaped lids are found. Most of them are disc-shaped and the lower parts are smooth. The upper part consists of concentric circles stepped towards the center. Most lids have a concentric circular groove on them. Most of them have hemispherical handles at the top, in a circular depression. Sometimes a vertical hole was drilled near the handles of the lids during the preparing process. Such a lid was obtained from Makhta I during the 2011 excavations. In our opinion, the lids with holes on them were used to cover the mouths of dishes used for cooking. These holes are most likely opened for providing to escape steam.

A small lid derived from Makhta I has a tubular protrusion with horizontal and vertical cross-holes on the convex top. A vertical hole was drilled on the lid. The lid with a tubular protrusion in the center was found at the Yanik Tepe monument in Iran (52, p.94, fig. 39, 16).

A disc-shaped lid obtained from Makhta I settlement had been decorated with scratched angles. Due to these features, Nakhchivan lids are exactly the same as the lids of the Karaz monument located in the territory of Eastern Anatolia decorated with the method of scratching (71, p.399, a.87).

One of the lids, obtained from the ancient settlement Makhta I, has a very interesting handle. The handle has three feet (props). The upper part of the feet (props) is round and the center is slightly concave. This handle repeats the lid, which is known from Shengavit for its shape (51, p.119, fig.73).

Another hemispherical handle has four handles, not two like the other handles. This typed handle is still unknown from the Early Bronze Age monuments.

Despite the fact that some of the pots that appeared in the Early Bronze Age were lost in later historical periods, the lids are still used in Azerbaijan.

Frying pans can also be mentioned among the kitchen ceramics obtained from the settlement. Although the clay of some of the frying pans

of Makhta I is poorly kneaded, it is mostly well-baked, gray, brown, black, yellowish. Inside of some of them are painted black and polished. The bottoms are wide and smooth, the edges are low.

The sides of some of the frying pans obtained from the ancient settlement Makhta I are decorated with the method of scratching.

Analogues of frying pans are derived from Amiranis-gora (52, p.63, fig 21, 9), Shengavit (54, tab. XVIII, 4, 5), Upper Gunib (46, p.184, fig.63), Lugovoye (28, p.98) and other monuments.

According to R.M.Munchayev, frying pans were used for roasting cereals (54, p.121).

According to O.H.Habibullayev, they were used for baking bread (23, p.132). Agreeing with this opinion, it should be noted that they were most likely used on round hearths.

It is interesting that the frying pans were used for a long time after the Early Bronze Age and. The discovery of various shaped frying pans in the monuments of antiquity of Azerbaijan confirms our opinion (18, tab. XX, 6-10).

Sometimes very small, hand-made, asymmetrical miniature dishes are obtained from settlement, which remind children's toys. One of these small miniature dishes is reddish-brown. There is a small circular protrusion near the rim. A vertical hole was drilled on the protrusion. Poorly polished. It is made of sand mixed clay. The surface is rough. The rim is slightly inclined outwards.

One small miniature gray pot attracts attention. It remind Eneolithic pot for its shape. The rim is slightly inclined outwards, the body is slightly convex. A weak embossed line separate the neck and the body. The bottom was probably oval or very narrow, as in Chalcolithic pots.

Another small miniature pot, which rim is slightly inclined outwards, with a diameter of 8 cm. It has a vertical tumor on its body.

The patterned ceramics of Makhta I settlement attract attention and are generally distinguished among Early Bronze Age monuments of Nakhchivan by this feature. The patterns are designed by combing, scratching, embossing and connellur methods and consist of various geometric figures.

The combing of the surface of the mouth and neck of the pottery of Makhta I probably has a decorative character. The decoration of pottery surface by this method has been found in Azerbaijan since the Eneolithic period. Such pottery parts are often found from Kultepe I (23), Ovchular tepesi (72, p.31-87), Sadarak (27), Khalaj (26) among the Eneolithic period ceramics. In Makhta I, in the upper layers of the cultural layer, traces

of the comb tool are found only in certain parts of the pots (on the surface of the mouth, inside the neck) and differ from the ceramics of the previous period by their relatively neat drawings.

The surface of 80% of the pottery obtained from certain parts of the settlement, especially from the excavation site of 1988-89, is patterned. In the last stage, the surface of the potshave been patterned in different ways and shapes (17, p.93, fig.6). The neck of some of the pots has decorated with scratching patterns, and the body with embossed patterns. At this stage, the canelure method was used more. Now not only the visible fronts of the pots, but all around have decorated with patterns. The patterning of all arounds of the pots is more typical for the later Middle and Late Bronze Ages. The neck of some pots has been decorated with scratching patterns, the body with embossed patterns.

The most common pattern motif in Makhta I is spirals. These types of patterns are known from Baba-Dervish (41, tab. XXV, 1-8), Ozni (64, tab. XVII, 1), Amiranis-gora (64, Tab. XIX, 2), Karaz (71, p.403), Goytapa (67, RLIII, 45) and other monuments. Along with a number of features, spiral patterns are also considered one of the characteristic features of the Early Bronze Age (34, p.12; 39, p.57).

There are different opinions and considerations about the meaning of spiral patterns. Some researchers consider that the spiral is a symbolic sign of a snake (60, p.169). According to another group of researchers, spiral patterns are associated with the belief in the sun (42, p.15; 37, p.18).

According to K.H.Kushnareva and T.N.Chubinishvili, "... the spiral associated with the belief in fertility reflects the sun, which is a symbol of eternal movement. The double spirals connected in different forms are a symbol of the tree of life"(52, p.166). According to another view of them, the double spirals connected to each other by a vertical pierced line resemble the upper part of the head of horned animal (52, p.166).

To tell what the spiral means and what beliefs it is associated with, it is expedient to follow the dynamics of their development. The most archaic form of spirals is found in the archaeological monuments of Nakhchivan during the transition from the Eneolithic to the Early Bronze Age. One of the earliest forms of this pattern is found on a piece of gray pottery known from Ovchulartepesi. Starting from one base, two construction strips rise up and fold to the sides. This shape reminds head of ram (2, Table X, I). A similar pattern repeated on several pieces of pottery known from Kultapa II (2, Table IX, 3; Table X, 3, 6, 7). In another fragment known from Kultapa II, in addition to repeating the same form, concentric grooves have already been carved here, as in the horn of ram

(2, Tab., 4, 7). This fact once again proves that the spiral patterns are a symbol of the horned animal - the ram.

Interestingly, in the Early Bronze Age the symbol of the ram was used not only in patterns, but also in clay and stone zoomorphic figurines, hearths, etc. examples of material culture. Small ram figurines carved from tuff stone and made of clay were found in Makhta I. The stone-carved ram figurine differs from the rams, widespread in Azerbaijan in the Middle Ages, only its small size. These facts prove once again that in the Early Bronze Age, the belief in a ram had a special place in the ideological worldview of the people. It is not accidental that the fact of sacrifice of domestic animals in the territory of Azerbaijan in the Early Bronze Age is also known (14, p.34).

A group of researchers rightly notes that an ox and a ram were the main belief totems of the Kura-Araxes culture tribes (52, p.111).

In the last stage of the Early Bronze Age, spiral patterns adopted new geometric additions and partially lost their primary essence. This type of patterns predominates over the pottery of Makhta I settlement. Their closest analogues are known from Shengavit (51, tab. XXIX, 4; XXX, 2, 3) and Eastern Anatolia monument Karaz (71, p. 403).

Some researchers rightly point out that spiral patterns are formed on a local background. Spiral patterns are alien to the Maykop culture tribes material-cultural monuments of the northern neighbors of the Kura-Araxes culture tribes (54, p.80).

E.I.Krupnov and R.M.Munchayev note that the spiral pattern is not typical for Iranian and Mesopotamian art (49, p.39; 53, p.11).

Although T.N.Chubinshvili noted that there are some similarities between the relief crane and spiral patterns found in the Kura-Araxes culture monuments and the depiction of "flying birds" and "tree of life" found in the archeological materials of Syalk III, it is noted that the relief ornaments found in the early stages of Kura-Araxes culture are based on the pierced ornaments of the previous stage and they are associated with the belief in the fertility of the ancient farming tribes" (63, p.11).

Recent archaeological excavations confirm that the spiral patterns were characteristic of the Early Bronze Age monuments of Nakhchivan, formed on the basis of local Eneolithic culture and have an interesting development way. Spiral motifs are also found in Gamigaya petroglyphs in Nakhchivan.

One of the most common types of patterns in Makhta I is geometric patterns drawn by scratching. These patterns were scratched on wet clay with a thin and sharp tool before baking. However, sometimes such

patterns were scratched on baked pots. Scratch patterns are usually drawn on the neck of small pots, such as jugs, bowls, etc. Along with straight lines, triangles, rectangles and rhombuses are found. Sometimes geometrically spirals are run into.

A number of methods used in the last stage of the Early Bronze Age in the patterning of clay products (scratching, pierced, incised, etc.) were improved in the Middle Bronze Age and gained new technological methods and motives. (8, p.14).

Clay oil lamps included in widely used items in connection with fire and hearth in the Early Bronze Age. Oil lamps obtained from Makhta I are gray-brown and the outsides are poorly smoothed. The foot part is cylindrical and has a flat bottom, and the oil lamp part is cup (goblet)-shaped. There is a small groove in the center of the cup (goblet)-shaped oil lamp part. Most likely, wick was put on the groove. The height is 5.5-8 cm. Diameters are 4.5-6 cm on the bottom and 8-13 cm on the mouth.

Although the oil lamps differ from each other in certain features, they consisted mainly of two parts. First, the upper part is all cup-shaped. Although the second parts differed from each other, they were mainly cylindrical and played the role of a bottom.

According to V.H.Aliyev, various vegetable oils were burned in the upper part of the oil lamps and as a result the apartments were illuminated. In our opinion, this idea is appropriate to the truth. Because some small mortar and pestles are found from most of the Early Bronze Age monuments and the possibility of extracting vegetable oils into them is convincing.

The analogy of oil lamps has not known yet. One clay item known from Goytapa monument in southern Azerbaijan repeats the oil lamps of Nakhchivan for its shape. However, B.Brown suggests that they are may be traces (67, p.140, fig.323).

The Early Bronze Age ceramics of Makhta I also included round, flat clay objects. The clay items of the first group are made of fragments of pots. The thickness of objects with a diameter of 2 cm to 9 cm is 0.5-2 cm. Numerous such objects, as well as their stone samples, were found in a small excavation site in Maxta I settlement (9, p. 16).

Round clay objects were also found in Gobustan (15, p.53), Gunib (46, p.181), Lugovoye settlements (54, p.121). They are also known from the Luki-Vrublevetsky monument in Ukraine (32, p.201). According to S.N.Bibikov and R.M.Munchayev, they were used as game stones (54, p.121).

According to F.Muradova, a certain game was performed by moving them on the cells registered by I.M.Jafarzadeh in Gobustan and called

“checkers-checkers” game (36, p.21-22) (15, p.54). We can agree with these thoughts.

Second group includes several round objects made of clay mixed with fine sand. They are all gray and unbaked. Such items were not known from the Kura-Araxes culture monuments studied so far. Among the monuments of Nakhchivan, to this day, they are found only in Makhta I settlement. They differ from the previous group in their size. All of them are small in diameter (1-1.5 cm).

Both sides of one of them are sunken and only one side of the others is sunken. In the other, both surfaces are smooth. Analogues of this type of stone were also found in Makhta II settlement.

Hangings derived from Makhta I are divided into two groups according to their shape. The hangings, which include in the first group, are made directly from raw materials. None of these gray hangings have been baked. These shaped hangings were found in the Neolithic layer of Yanigtepe (56, p. 255, fig. 59) and in the Early Bronze Age layer of Khizanaant-Gora (44, p. 111, 26, fig.7).

All of the hangings in the first group were used directly as decorative hangings. The traces of friction around the holes opened on them prove our opinion once again.

Although the second group of hangings have different shapes, they are all made of gray clay and not baked. They are usually conical and they are mostly made of bone. It is believed that this type of hangings had been used in weaving (23, p.139). They may have been needed to hang threads on primitive looms used by Early Bronze Age weavers.

Wheel models derived from Makhta I are made of fine sand mixed clay, and they are gray, brown and black. The ball part of all of them is bulging on both sides. Horizontal holes are drilled in the ball parts. Diameters are 3-10 cm, thickness in ball parts is 1-4 cm. The surface of most of them is smoothed.

The cart wheel model obtained during the 2011 excavations from Makhta I is notable for its large size. This cartwheel model is the widest diameter (11 cm.) model known from Nakhchivan so far.

Analogues of wheel models are found in Baba-Dervish (10, p.97, fig. 6-8), Shengavit, Garni (57, p.38; 58, fig. 174), Velikend (45, t.I, p.124, tab. 1, 6), Jamikend (47, p.35, fig.8), Goytapa (67, p.48, fig.13, 1438, 1453), Yanigtepe (69, p.I, XXIV). The carts found in Trialeti mounds have this type, but large wheels (50, p. 95). Models of houses built on carts were found in Mingachevir ancient settlement, which also have this type of small wheels (53, p.5; 8, p. 98-101).

The fact that the cart wheel models were obtained from the Eneolithic layer of Kultapa I proves that the cart was known to the local tribes not later than the first stage of the Early Bronze Age. On the one hand, the expansion of economic relations with the Middle East, on the other hand, the domestication of trailers (oxen, horses) has necessitated the using of carts. The cart, which entered the agricultural life of people in the last Eneolithic period, remained unchanged for a long time.

Trays (plate base) were obtained from Makhta I settlement, selected for their variety of shapes and perfection of preparation. Trays, which are low, round, middle parts are empty, dominate. These types of trays (bases) are distinguished by their colour. Most of them are painted red. The walls of some of them narrow upwards and resemble a triangle in cross sections.

Another group of trays (bases) is rectangular. Trays, which made of sand mixed clay, unevenly baked, are brown, gray, walls are narrowed towards upward. The upper smooth parts are stepped.

One of these bases, found in Makhta I, was painted black and polished. All corners are protruding outwards in the form of a wide broad belt. On one side of outside there is a beam-shaped pattern drawn by printing form (9, p.13).

One of these type bases is known from Goytapa. However, it has horizontal holes on its sides (67, pl. III, 8).

In our opinion, the cup (goblet)-shaped trays played the role of a chair. They had to keep the fire on the hearths for a long time and keep the meal inside the pots warm. It is impossible to say sure thought about rectangular and round bases.

Zoomorphic clay figurines was also obtained from Makhta I settlement. All the figurines are made of fine sand mixed clay and skillfully prepared. Colours are gray, black, red. Until 2006, 4 of the 7 figurines known from Makhta I were bulls, and the others were rams, cows and horses. As a result of research in 2009-2012 thirty three figurine was obtained.

The back part, horns and nose of a bull figurine were broken. The height of the figurine is 2.7 cm. The head of the bull is pointed forward, its horns are crescent-shaped, and its legs are parallel and described in motion. There is a horizontal hole on the neck. This sign is found in most clay figurines. Four small dotted grooves are carved on the left side in the form of an arch. These grooves, arranged side by side in the vertical direction, look like a crescent sign (2, tab. XXXIX, 34). According to this feature, the figurine of Makhta I is identical with the figurines known from the K3 layer of Goytapa (67, PL. V, 1188, 1193). The grooves on the

Goytapa figurines are arranged vertically in the same way as on the Makhta I figurine - on the left side of the body, above the front leg. Even the eyes and nose of one of these figurines are given with holes (67, fig. 13, 1181). However, the Goytepe figurine differs slightly in the number and arrangement of points. Clay bull figurines are obtained from Baba-Dervish (40, p.77), Uzuntepe (26, p.38), Gunashtapa, Garakopektepe, Shomulu Tepe (14, p.28), Kultepe (58, p.176), Trialeti (50, p.110), Amiranis gora (62, p.98), Goytapa (67, pl.V, 1188,1193; fig.13, 1181), Tepe gavr (75, p.165, pl.XXXII) and so on. The image of the bull is known from the Stone Age to the present day (61, p. 26).

One of the interesting clay figurines known from the Early Bronze Age monuments of Nakhchivan is a horse figurine found in Makhta I. It is black-brown and the surface is poorly polished. His head and body were broken, only his neck and front legs remained. The legs are contiguous and narrow downwards. At the back of the neck there is a stripe reminiscent crest (2, tab XXXIX, 40). Horse figurines were found between archaeological materials of Shengavit (38, p.13, fig.6, 2-4) and Karaz (71, p. 399, fig.97).

Researchers have expressed different and interesting ideas about the purpose of making zoomorphic clay figurines. According to B.B.Piotrovsky and O.H.Habibullayev, as the bull figurines were made to join small cart models, holes were drilled in their necks (23, p.142; 66).

A.Alakbarov notes that "it is likely that the holes in the necks of the figurines were intended for passing a ropethrough" (25, p.13).

In our opinion, the holes drilled in the necks of the bull figurines were not drilled at all to join them to the cart models or to pass a rope. These holes could also not be associated with hunting rites. Also, none of the small models of numerous cart wheels, derived from the Early Bronze Age monuments, have traces of friction indicating the holding of the axis in the horizontal hole of the ball part.

Clay bull figurines, as noted by a number of researchers, were related to the religious ideological ideas, views and agricultural life of the ancient tribes living in this area (57, p.35; 58, p.176; 19, p.74; 42, p.41; 25, p.14).

R.M.Munchayev notes that "... Bull worship was widespread in a large area from the Mediterranean to the Caucasus... In the Caucasus, this belief reached a particularly high level of development" (54, p.126).

Early Bronze Age tribes regarded cattle as a symbol of strength, power and productivity and worshiped it. In this regard, they made clay bull figurines. There is a trace of friction inside, not on the edges of the hole on the neck of the bull figurine derived from Makhta (if it was hung from the neck with a thread, there must have been friction traces on the edges

of the hole). Apparently, some of these figurines were used as amulet by holding a bronze wire. It should be noted that clay figurines were not always worn around the neck as amulets. They could be used in certain ceremonies. It is also possible to speculate that such figurines were kept in a proper place, strung in a thin metal axis, in a temple, where a certain religious rite was performed in connection with fertility. It is interesting fact that the clay figurines derived from the Makhta I settlement were obtained directly from a certain part of the settlement. Also, the place where the figurines were obtained was severely burned. Various shaped clay hearth devices were found nearby. It is likely that there were religious buildings in this area.

According to O.H.Habibullayev, the figurines were thrown after breaking during special ceremonies related to cattle-breeding (23, p.143). Not all the clay figurines known from Makhta I have been broken. Apparently, some of the clay figurines were broken by accident.

In the IV-III millennia BC, along with farming, cattle-breeding began to play a special role in the agricultural life of the Kura-Araxes culture tribes. According to a number of researchers, modern domestic animals were domesticated in the Middle East, Europe and the Caucasus during the Neolithic period (29, p.37). In the Early Bronze Age, the social division of labour was fully formed in connection with the separation of cattle-breeding from farming. The large number of osteological remains prove that each tribe had its own herd in the period under study. Herds include cattle in the early stages of the Kura-Araxes culture, and in the later stages sheep, goats and etc. formed a majority.

During this period, cattle was also used as a trailer power (32, p.86; 40, p.77; 11, p.48; 59, p.6; 35, p.4).

Undoubtedly, population growth and rising economic demand required applying a new form in farming. The transition to plough farming, which is the most developed method in farming, began at this time (52, p.106; 37, p.14; 34, p.45; 42, p.119; 11, p.47) and towards the end of the Early Bronze Age, it began to dislodge hoe farming. R.M.Munchayev rightly notes that farming played a very important role in the economic development of the Kura-Araxes culture tribes. During the Early Bronze Age, all areas suitable for farming of the Caucasus were appropriated (55, p.378).

In our opinion, since the Early Bronze Age, people began to use horses as trailer and mean of transportation. The horse figurine found in Makhta I proves this idea. B.B.Piotrovsky notes: "The northern provinces of Central Asia, bordering on the Caucasus, have been known in the East for their horse herds from ancient times" (67, p.77).

The increasing dominance of small horned animals (sheep, goats, etc.) in cattle-breeding and the using of domesticated horses as a mean of transportation have also influenced the change in the form of cattle-breeding. From the middle of the Early Bronze Age, semi-nomadic cattle-breeding began to dominate (48, p.311). It would be more accurate to explain the spread of the Early Bronze Age tribes over a wider area in the III millennium BC.

The hearths derived from Makhta I have special importance. In general, various forms of hearths were widespread in the Early Bronze Age and they are considered one of the characteristic features of the Kura-Araxes culture.

F.Muradova and G.Ismayilov divided the hearths, known from the territory of Azerbaijan, into 5 groups according to their forms: 1. Straight-walled, round hearths; 2. Circular hearths with triangular protrusions; 3. Horse-shoeshaped hearths; 4. Rectangular hearths with horn-shaped protrusions; 5. Cylindrical hearths (16, p.55-56).

The hearths found during archaeological excavations at the ancient settlement Makhta I consist of circular and horse-shoe shaped hearths. Unlike large-sized braziers (hearths), small-sized braziers (hearths) are more common. Small round hearths were found inside the houses in Makhta I. This type of hearths are installed in a digged hole in the floor of the house, so the outer surface buried in the ground is rough. This type of hearths were found in the center of the round houses cleaned in squares 1-4 and square 6. Interestingly, such round hearths are found only in round houses. This type of hearths are not found in square houses.

According to O.Habibullayev, these hearths were used to heat the room. Fire was not burnt inside them, they were filled only with incandescent charcoal. Because the soot on the hearths is not so noticeable (19, p.69). However, O.Habibullayev noted that round hearths were also used for worship (23, p.103). The presence of circular cavities, which are a symbol of the Sun, in the broad belt-shaped part of the rims of most hearths confirms the idea that they were used during religious ceremonies (13, p.36).

Round hearths are typical for all monuments of the Kura-Araxes culture, along with Makhta I settlement. The analogues of such hearths are known from Kultapa I and II (23, p.134; 22, p.158), Ashagi Dasharkh (3, XVII tab 12 p.23), Arabyengija settlements which are located in Nakhchivan, as well as Babadervish, Gobustan (16, p.56), Arevik (60, p.163-164), Amiranis Gora (52, photo 2110).

Other hearths from the Makhta I settlement are horse-shoe shaped.

Along with the classical forms of such hearths derived from other monuments, at the same time, some of them have completely different characteristics. (20, p.31-39). The middle protrusions of the obtained hearths have different shapes. These protrusions are rectangular, conical, cylindrical or anthropomorphic. A hearth from Makhta I is brownish-red. Sand was mixed to the clay. It has a rounded protrusion on the inside and a hemispherical handle on the outside, which is typical for the Kura-Araxes culture. These handles are oval in older hearths, and fully hemispherical in later ones (23, p.79). Both ends of the horse-shoe shaped devices look like human foot. A protrusion resembling a human ankle was also fixed on the inside of the most of the devices. This typed hearthswereknownfrom most Early Bronze Age settlements, including Kultapa I and II (22, p.165, Fig. 7.7), Makhta I and II, Shortepa (24, p.254; 6, p.257), Arabyengija (2, p. 78), Ashagi Dasharkh (3, p.23) monuments in Nakhchivan, as well as Baba-Dervish (16, p.60), Garakopektepe (13, p.34), Gunashtapa (16, p.56), Arevik (60, p.165, Fig. 6, 1-7), Garni, in the monuments of Kars region of Eastern Anatolia, Sarıkamış, Karaz and etc.

The front protrusion of the horse-shoe shaped hearth found inside the rectangular building adjacent to the circular house in 1-4 square from the ancient settlement Maxta I is decorated with interesting anthropomorphic elements. These decorative elements resemble the human face, the mouth and eyes are circular groove, and the nose is elongated. It is interestingly that this symbolic content is also reflected in a relatively small form adjacent to it.

An analogue of the example of a horse-shoe shaped hearth found in Makhta I has never been found in the Kura-Araxes culture monuments of Azerbaijan. Similar to it is known only from Karaz, Pulur, Guzelova settlements in Anatolia. This typed hearths are also found in the Kirbet-Kerak monuments (76, pp.11-16; 74, pp.196-217).

F.Muradova and G.Ismayilov note that the horse-shoe shaped hearths were made during religious ceremonies (16, p.65), and M.Alakbarova notes that some of their samples were made in connection with the fire rite and used during religious ceremonies (7, p.21). In our opinion, the horse-shoe shaped hearths are associated with the image of a man who is a protector of fire and have been associated with the deification of the image of a man (2, p.81).

The emergence of horse-shoe shaped hearths is associated with a number of changes in the daily life, religious and ideological views and traditions of the Kura-Araxes culture tribes living in the Early Bronze Age. Fire is considered a symbol of holiness. His protection was related

to the man who is owner of the family. The decoration of the hearths with anthropomorphic elements means that the hearth of the home is blessed by the man.

At the same time, it is not accidental that hearths decorated with human images are painted red. Red dye was used to denote the immortality, permanence, majesty and power of man (2, p.82).

It is very interesting that three stone idols were found in the area of the circular temple, which was cleared in 1988 in Makhta I settlement. These idols, ranging in height from 87 to 95 cm, are lined up in a row, and a horse-shoe shaped hearth was placed in the center. These idols are also remindsthe image of a man, which was most likely associated with the deification of the image of the head of the family - the man.

Interestingly, horse-shoe shaped hearths, which appeared in the IV-III millennia BC, are still used in a number of regions of Azerbaijan, including Nakhchivan in household. It is likely that over time, the importance of these hearths in relation to certain beliefs was forgotten and turned into absolutely household appliances.

The complex researches carried out in Makhta I in recent years have allowed to reconsider the chronology of monuments of the same period. Rudimentary handles, triangular protrusions are often came across in the pottery of Makhta I settlement, and the analogues are known from Baba-Dervish (41, p.29, tab., IV, 8, 9), Karaz (71, p.402), Zulfubulag and Chaldiran plain (68, p.171, 187) settlements of Eastern Anatolia and Goytapa (67, p.55, fig.14, 1102). The analysis of coal taken from the K3 layer of Goytapa, where handles without holes were found, shows 2574 ± 146 years BC (R-199) (70, p.248). The analysis of coal taken from the upper layers of Makhta I dates back to 3316-2931 BC (66, pp.82-87). Interestingly, the results of the analysis of the lower layers of Kultapa II show the same history. Considering that the analysis were taken only from the upper 2 m layer of the cultural layer in Makhta I and the presence of at least 3 m layer below it, it is possible to say that the settlement was formed from the beginning of the IV millennium BC of Kura-Araxes culture. The results of recent research on the Ovchulartepesi monument allow us to say that the Kura-Araxes culture was formed in the territory of Nakhchivan from the end of the 5th millennium BC (73, p.53-100). This chronology is still the oldest chronology for the monuments of Kura-Araxes culture and once again confirms that Nakhchivan was one of the initial initialcenters of culture.

ƏDƏBİYYAT – REFERENCES

1. Aşurov S.H. Maxta tunc dövrü yaşayış yerləri. Az. EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1991, №4, s. 76-81
2. Aşurov S. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı, 2002, 157 s.
3. Aşurov S. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2003, 119 s.
4. Aşurov S.H, Baxşəliyev V.B. Şərurda arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2008. Bakı, 2008, s. 29-32
5. Aşurov S.H, Baxşəliyev V.B, Hüseynova S.A, Əliyeva F.A, Əliyev O.K. I Maxtada 2009-cu il qazıntıları. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009, Bakı 2010, s. 65-69
6. Ələkbərov Ə.K. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyasına dair tədqiqatlar. Bakı, 1960, 249 s.
7. Ələkbərova M.İ. Maraqlı tapıntılar. – «Elm və həyat» jurnalı, №9, 1984, s. 20-21
8. Əliyev V.H. Qədim Naxçıvan. – Bakı, 1979, 76 s.
9. Əliyev V.H., Aşurov S.H. Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının 1989-cu il qazıntılarının hesabatı.- Az.SSR EA TİÇTŞA, h-№466a
10. İsmayılov Q.S. Baba-Dərviş abidəsindən tapılan gil fiqurlar. – Az.SSR EA «Məruzələri», 1962, XVIII c., №10, s. 95-99
11. İsmayılov Q.S. Azərbaycan ərazisində ən qədim əkinçi-maldar qəbilələrin tarixinə dair. – Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi jurnalı, №6, Bakı, 1969, s.46-48
12. İsmayılov Q.S. Fizuli rayonunda Uzuntəpə ilk tunc dövrü yaşayış yeri. – Az. SSR EA «Xəbərlər»i (TFHS), №4, 1973, s.70-79
13. İsmayılov Q.S. Çoxsəhifəli tarixi səlnaməmiz.- «Elm və həyat» jurnalı. №6, 1979, s.33-35
14. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. – Bakı, 1981, 63 s.
15. Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə. – Bakı, 1979, 117 s.
16. Muradova F.M., İsmayılov Q.S. Azərbaycan ərazisində «Kür-Araz mədəniyyətinə» aid ocaq qurğuları. Az. SSR EA «Xəbərləri» (t.f.h. seriyası), №2, 1971, s. 55-75
17. Nərimanov İ.Q. Sarıtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar (1956-57). – Az. SSR EA «Xəbərlər»i (İES), №3, 1959, s.31-43
18. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı, 1982, 157 s.
19. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. –Bakı, 1959,179 s.
20. Hüseynova S.A., Əliyeva F.A. I Maxta yaşayış yerinin ocaq qurğuları. «Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası» jurnalı, 2009, №2, s.31-38

21. Абибуллаев О.А. К изучению холма Кюльтепе. ТИИФ, Баку, 1956, с.3-25.
22. Абибуллаев О.А. Некоторые итоги изучения холма Кюльтепе в Азербайджане. СА, №3, 1963, с. 157-166.
23. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982, 302 с.
24. Алекперов А. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство. СА, №4, 1937, с.249-263
25. Алекперов А.И. Терракота древнего Азербайджана. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Киев, 1986, 17 с.
26. Алиев Н.Г. Сведения об энеолитическом поселении Халадж. Т.д. конферен. Великий Октябрь и развитии археологической науки в Азербайджане. Баку, 1988, с.12.
27. Алиев Н.Г. Позднеэнеолитические памятники Азербайджана. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Ленинград, 1991. 26 с.
28. Аразова Р.Б. О поселениях эпохи ранней бронзы в Кусарском районе. – DAN Аз.ССР, т.XXXVI, №1, 1980, с.95-99
29. Асланов Г.М., Вайдов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (Эпоха энеолита и бронзы). Баку, 1959, 190 с.
30. Ашуров С.Г. Результаты археологических раскопок международных экспедиций в Нахичеванской АР Азербайджанской Республики. Историко-культурное наследие Арало-Каспийского региона. Материалы международной научно-практической конференции. Актау, 2007, с.201-204
31. Aşurov S.Q. Новые исследования куро-аракских памятников Нахчывана. Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. XXVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Магас – 2010, с.21-24
32. Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая. МИА СССР, №38, 1953
33. Бунятов Т.А. К истории молотьбы в Закавказье. В кн.: Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973, с.85-90
34. Джапаридзе О.М. К Истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры. Автореф. дисс. док. ист. наук, Тбилиси, 1962, 49 с.
35. Джапаридзе О.М. Культура раннеземледельческих племен на территории Грузии. (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).М., 1964, 9 с.

36. Джафарзаде И.М. Наскальные изображения Кобыстана. Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965
37. Есаян С.А. Ереван (Археологический очерк). Ереван, 1969, 111 с.
38. Есаян С.А. Скульптура Армении эпохи ранней бронзы. В кн.: Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. М., 1981, с.5-19
39. Исмаилов Г.С. Орнаментация керамики древнего поселения Баба-Дервиш и ее взаимосвязи с энеолитическими памятниками Закавказья. АИА, Баку, 1965, s.54-63
40. Исмаилов Г.С. Новые данные о развитии крупного рогатого скота в древнем Азербайджане. ДАН Аз. ССР, т.ХХII. №11, 1966, с.71-79
41. Исмаилов Г.С. Археологические исследование древнего поселения Баба-Дервиш. Баку, 1977, 101 с.
42. Исмаилов Г.С. Раннебронзовая культура Азербайджана (по материалам раннебронзовых памятников Юго-Восточных склонов Малого Кавказа). Автореф. дис.док.ист.наук. Тбилиси, 1983, 39 с.
43. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА, т.I, Баку, 1949, с.9-50
44. Киквидзе Я.А. Раннебронзовое поселение Хизанаант-гора. Тбилиси, 1972, 97 с, 28 таб.
45. Котович В.Г. Новые археологические памятники Южного Дагестана. МАД, том 1, Махачкала, 1959, с.121-156
46. Котович В.М. Верхнегунибское поселение. Махачкала, 1965
47. Круглов А.П. Северо-восточный Кавказ во II-I тысячелетиях до н.э..В кн.: Древние племена и народности Кавказа. МИА СССР, №68, М-Л., 1958, 195 с.
48. Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960, 519 с.
49. Крупнов Е.И. Древнейшее культура Кавказа и Кавказская этническая общность (к проблеме происхождения коренных народов Кавказа. СА. №1, 1964, с.26-44
50. Куфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети I. – Тбилиси, 1941, 491 с.
51. Куфтин Б.А. Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит. ВГМГ, XIII-V, Тбилиси, 1944, 171 с.
52. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. (V-III тыс. до. н.э.). Ленинград, 1970, 189 с.
53. Мунчаев Р.М. Каякентское поселение и проблема Кавказского энеолита. – СА, ХХII, 1955, с.5-20

54. Мунчаев Р.М. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа. – МИА СССР, № 100, 1961, 165 с.
55. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975, 414 с.
56. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. – Баку, 1987, 259 с.
57. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья (с древнейших времен до I тыс. до н.э.), курс лекции. – Л., 1949. 131 с.
58. Пиотровский Б.Б. Поселение медного века в Армении. – СА, т. XI, 1949, с.171-184
59. Пиотровский Б.Б. Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье – СА, XXIII, 1955, с.5-15.
60. Ханзадян Э.В. Раннебронзовое поселение близ с Аревик. – СА, №4, 1969, с.157-170
61. Хлопин И.Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии. – В кн.: Древний восток и Мировая культура, М., 1981
62. Чубинишвили Т.Н. Амиранис-гора. Тбилиси, 1963
63. Чубинишвили Т.Н. Оседло-земледельческая энеолитическая культура Южного Кавказа (V- и IV тысячелетия до н.э.) и ее некоторые параллели из археологии Ирана. – Т.д. всесоюзной конференции по искусству и археологии Ирана, М., 1969, с.10-12
64. Чубинишвили Т.Н. К древней истории Южного Кавказа. – Тбилиси, 1971. 196 с.
65. Ashurov Safar G. An introduction to Bronze Age sites in the Sarur plain. *Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan*. Berlin, band 37.2005, s.89-99
66. Bakhchaliyev Veli, Ristvet Lauren, Ashurov Safar. The Chronology of Kura-Araxes Sites; 2006 Excavations at Kultepe II and Maxta I Azerbaijan. Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the “First Globalization” of the VIIth – IVth millennium BC. Berlin 2009, s.82-87
67. Brown T.B. Excavations in Azerbaijan 1948, Lond., 1951, 279 s.
68. Burney C.A. Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age. AS, vol.VIII, 1958
69. Burney C.A. The Excavations at Janic Tepe, Azerbaijan. Second Preliminary Report. «Irag», vol.XXIV, 1962, s.134-159
70. Dyson R.H. Problems in the relative chronology of Iran 6000-2000 B.C. COWA, 1964
71. Kosay H., Turfan K. Erzurum Karaz kazisi raporu. Türk tarih kurumu. Buletten, cild XXIII, sayı 91, 1959, s.349-364

72. Marro C., V.Bakhshaliyev, S.Ashurov. Excavations at Ovcular tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: The 2006-2008 seasons. *Anatolia Antiqua* XVII (2009), s. 31-87
73. Catherine Marro, Veli Bakhshaliyev, Safar Ashurov. Excavations at Ovcular tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second preliminary report: the 2009-2010 seasons. *Anatolia Antiqua* XIX (2011), s.53-100
74. Sarit Paz. A Home Away from Home? The Settlement of Early Trans Caucasian Migrants at Tel Bet Jerah. Tel AVIV. *Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University*.2009, vol 36
75. Tobler A.J. Excavations at Tepe Gawra, v.II. Philadelphia, 1950
76. Turan Takaoğlu. Hearth structures in the religious pattern of Early Bronze Age northeast Anatolia. *AS*. Vol.50, (2000), s.11-16

**I MAHTA QƏDİM YAŞAYIŞ YERİ HAQQINDA 2012-Cİ İLƏDƏK NƏŞR
OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏR**

**PRINTED SCIENTIFIC ARTICLES ON AN ANCIENT SETTLEMENT
МАХТА I UNTİLL 2012**

Aşurov S.H. *Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində mifoloji inamların izi.* Gənc ədəbiyyatşünasların beşinci respublika konfransı. Bakı, Elm, 1987, s.118-119

Сеидов А.Г., Ашуrow С.Г. Археологическое исследование на поселение Махта. Т.д. конференции Великий Октябрь и развитие Археологической науки в Азербайджане. Баку, Элм, 1988. с.36-37

Aşurov S.H. *Maхта qədim yaşayış yeri.* Elm və həyat, 1988, №4. s.23

Aşurov S.H. *Qədim naxışçılıq mədəniyyəti.* Qobustan, 1988, №4. s.71-72

Aşurov S.H. *Maхта abidələri.* Şərur qədim diyardır. İliç, 1988, s.2-3

Əliyev V.H., Aşurov S.H. *Maхта zoomorf gil fiqurları.* Azərb. SSR EA Məruzələri, 1988, № 10, s.73-76

Aşurov S.H. *Mifik dünyamızın abidələri.* Folklor və mədəniyyət. Gənc filoloqların altıncı respublika konfransının materialları. Bakı, 1990, s.23-24

Aşurov S.H. *Maхта tunc dövrü yaşayış yerləri.* Az. EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1991, №4, s.76-81

Ашуrow С.Г. *Керамика эпохи ранней бронзы Нахичевани.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.и.н. Баку, 1992. 25 с.

Əliyev V.H., Aşurov S.H. *Maхта tunc dövrü abidələri.* Azərbaycanda Arxeologiya və Etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1992, s.38-40

Aşurov S.H. *Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinin öyrənilməsində Naxçıvan abidələrinin rolu.* Azərbaycan tarixi problemləri üzrə məruzələr məcmuəsi. Bakı, 1992, s.20-22

Aşurov S.H., Seyidov M.M. *Naxçıvanda ilk tunc dövrü ibadətگاهی.* Şərq ölkələrinin memarlıq problemlərinin tədqiqi və memarlıq təhsilinə dair beynəlxalq elmi konfransın tezisləri, proqramı və dəvətnaməsi. Bakı, 1993, s.47

Aşurov S.H. *Naxçıvanın ilk tunc dövrü daş heykəltəpəşliğı.* Azərbaycan tarixi problemlərinin gənc tədqiqatçılarının üçüncü respublika elmi konfransının məruzələr məcmuəsi, Bakı, 1995, s.52-54

Aşurov S.H. *Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası.* Bakı, 2002, 10 ç.v.

Aşurov S.H. *Şərurun eneolit və tunc dövrü abidələri.* Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası jurnalı. Bakı 2004, № 2, s.32-43

Aşуров С.Г. *Нахчыван – Урмия – Ван: Проблемы эпохи ранней бронзы.* Qafqazın arxeologiyası, etnologiyası, folkloru beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2005, s.55-56

Рагимова М.Н., Ашуров С.Г. *Новые материалы из Нахчывана по металлообработке.* Qafqazın arxeologiyası, etnologiyası, folkloru beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2005, s.155-156

Aşurov S.H. *Нахчыван-Урмия-Şərqi Anadolu: ilk tunc dövrü paralelləri.* Azərbaycan Arxeologiyası jurnalı. 2006, №1-4, s.24-30

Aşurov S.H. *An introduction to Bronze Age sites in the Sarur plain.* Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Berlin, band 37. 2005, s.89-99

Aşуров С.Г. *Результаты археологических раскопок международных экспедиций в Нахичеванской АР Азербайджанской Республики.* Историко-культурное наследие Арало-Каспийского региона. Материалы международной научно-практической конференции. Актау, 2007 с. 201-204

Aşуров С.Г. *Результаты международных археологических исследований в Нахичеванской АР Азербайджанской Республики.* Отражение цивилизационных процессов в археологических культурах Северного Кавказа и сопредельных территорий. (Юбилейные XXV «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Владикавказ 2008. с.23-26

Aşurov S.H., Вахşəliyev V.B. *Şərurda arxeoloji tədqiqatlar.* Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2008. Bakı, 2008, s. 29-32

Bakhchaliyev V., Ristvet L., Aşurov S. *The Chronology of Kura-Araxes Sites; 2006 Excavations at Kultepe II and Maxta I.* Azerbaijan – Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the “First Globalization” of the VIIth – IVth millennium BC. Berlin 2009, s. 82-87

Hüseynova S.A., Əliyeva F.A. *I Maxta yaşayış yerinin ocaq qurğuları.* «Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası» jurnalı, 2009, №2, s.31-38

Вахşəliyev V., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S. *Нахçиванда археoloji tədqiqatlar (II Kùltəpə, I Maxta Kùltəpəsi, Oğlanqala və digər abidələrdə aparılan tədqiqatların ilkin nəticələri.* Naхçиван, 2010, 15 ç/v.

Бахшалиев В.Б., Алиев О.К., Ашуров С.Г. *Археологические исследования в I Махте.* Международная научная конференция

«Археология, этнология, фольклористика Кавказа» Тбилиси, 2010. с. 65-67

Aşurov S.H., V.B.Baxşəliyev, S.Hüseynova, F.A.Əliyeva, O.K.Əliyev. *I Maxtada 2009-cu il qazıntıları.* Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2009, Bakı 2010, s. 65-69

Aşuroв С.Г. *Новые исследования куро-аракских памятников Нахчывана.* Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. XXVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Магас – 2010 с. 21-24

Aşuroв С.Г. *Раннебронзовый период Азербайджана в свете новых археологических исследований.* Материалы II Международной научно-практической конференции «Историко-культурное наследие Арало-Каспийского региона». Актау 2010. с.8-16

Ristvet L., Baxşəliyev V., Tiffany Earley-Spadoni, Aşurov S.H. *Settlement and Society in Naxçıvan: 2006 Excavations of the Naxçıvan Archaeological Project.* Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. 2010, № 1, s. 30-53

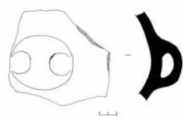
Ristvet L., Baxşəliyev V., Aşurov S.H. *Settlement and Society in Naxçıvan 2006 Excavations and Survey of the Naxçıvan Archaeological Project.* Iranica Antiqua, vol., 46, 2011, p., 1-53.

Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B., Hüseynova S.A., Əliyeva F.A., Əliyev O.K. *I Maxta qədim yaşayış yerində 2010-il qazıntıları.* Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2010. Bakı, 2011, s. 65-69.

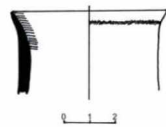
Aşurov S.H., Əliyev O. *Naxçıvanın erkən əkinçi – maldar tayfalarının mədəniyyəti.* Azərbaycan Arxeologiyası. 2010 cild 13, N 1, s.15-24

Aşurov S.H., Hüseynova S.A. *Maxta qədim yaşayış yeri və Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin tarixləndirilməsində yeni mərhələ.* Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi. (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan-2012, s.250-261

Arxeoloji materiallar / Archaeological findings - (2008)

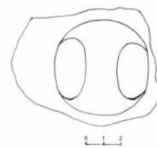
1

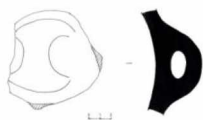
2

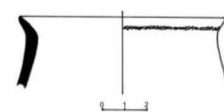
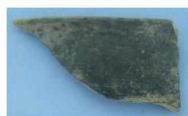
3

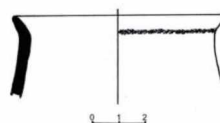
4

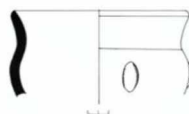
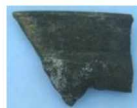
5

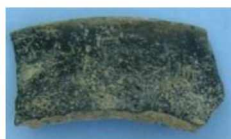
6

7

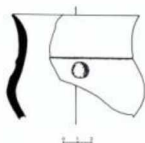
8

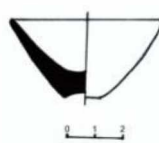
9

10

11

12

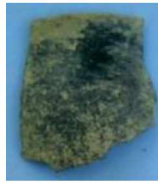
13

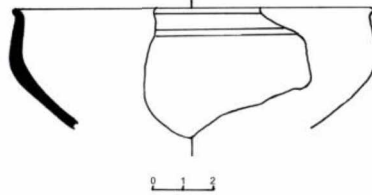
14

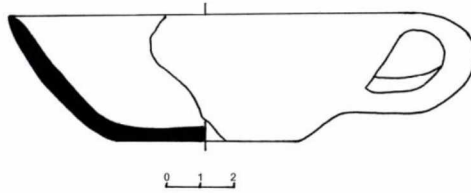
15

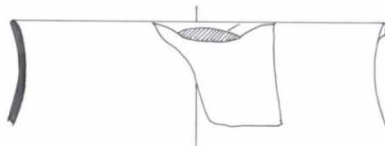
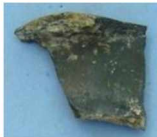
16

17

18

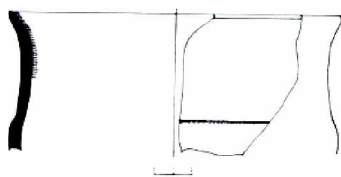

19

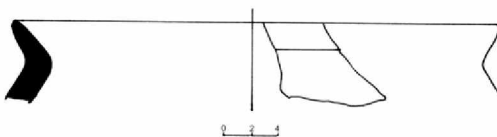

20

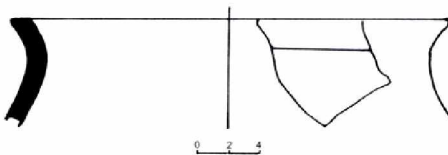
73

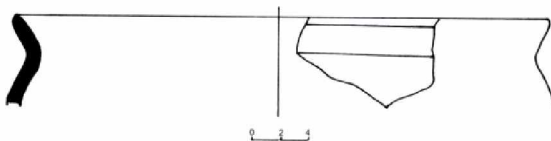
21

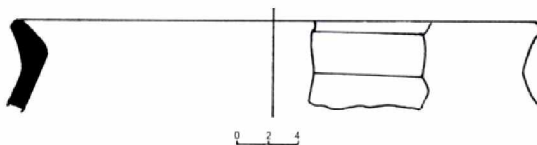
22

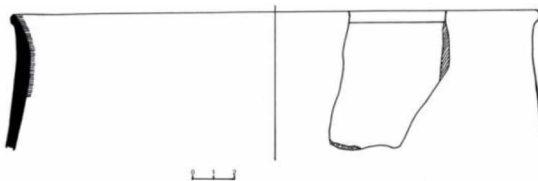
23

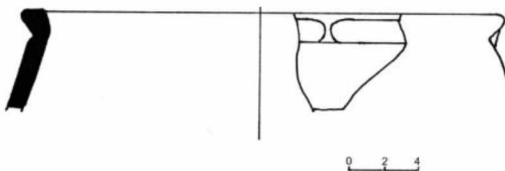
24

25

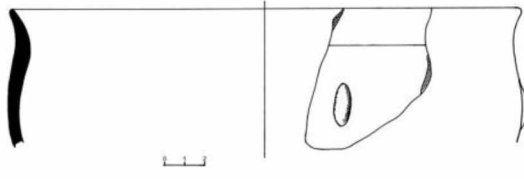

26

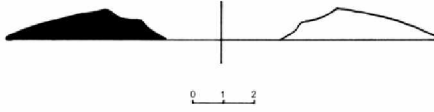

27

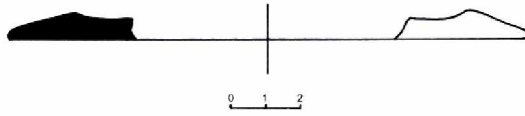
74

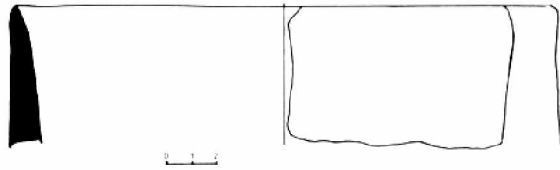
28

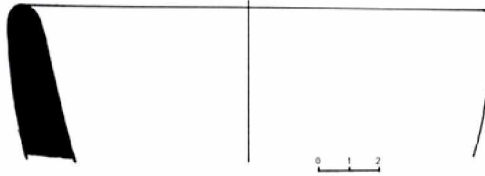
29

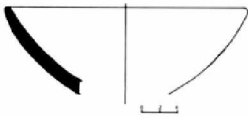
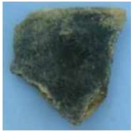
30

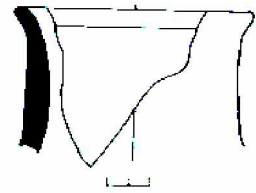
31

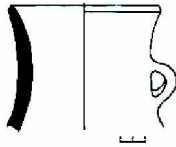
32

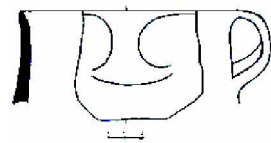
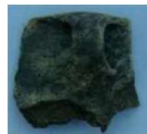
33

34

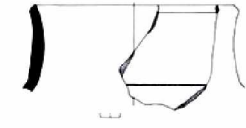

35

36

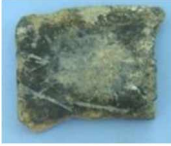
75

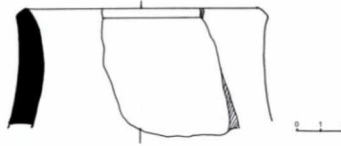
37

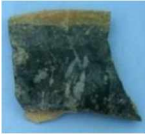
38

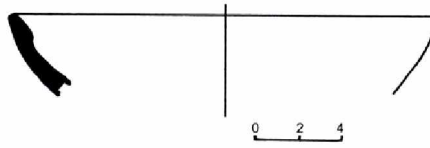
39

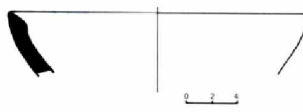
40

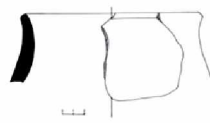
41

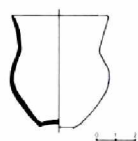
42

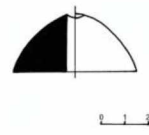
43

44

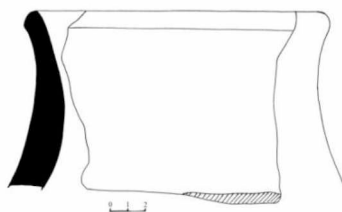

45

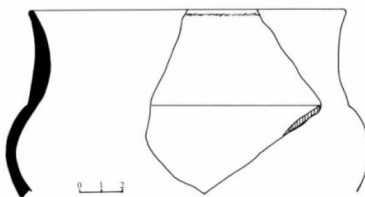

46

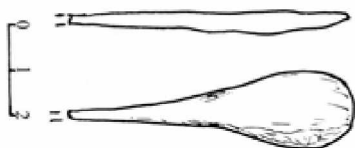
Arxeoloji materiallar / Archaeological findings - (2009)

1

2

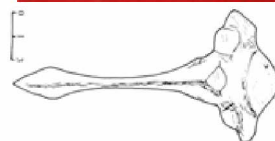
3

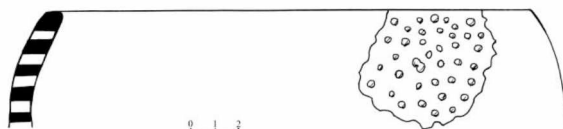
4

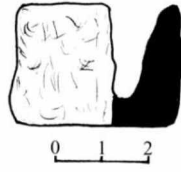
5

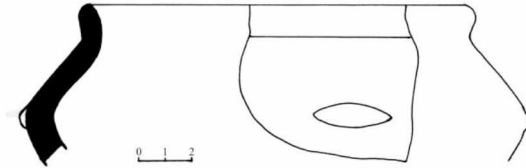
6

7

8

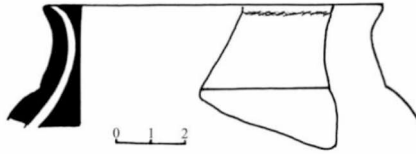
9

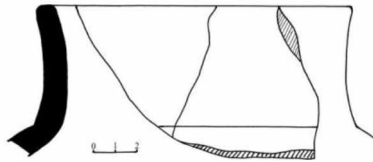
10

11

12

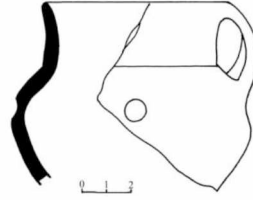
13

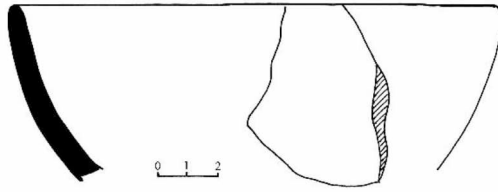
14

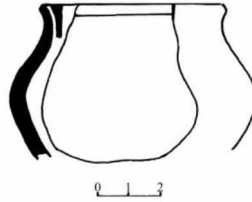
15

16

17

18

19

20

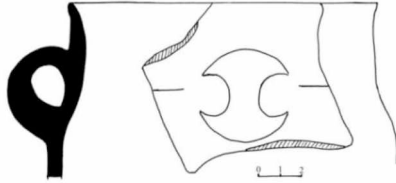
21

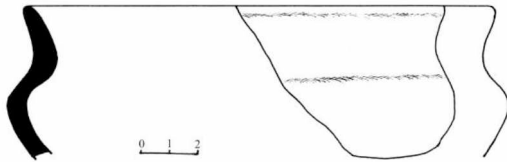
22

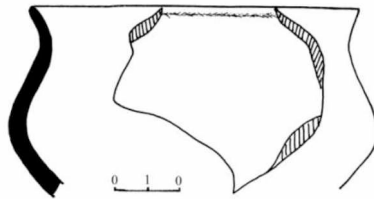
23

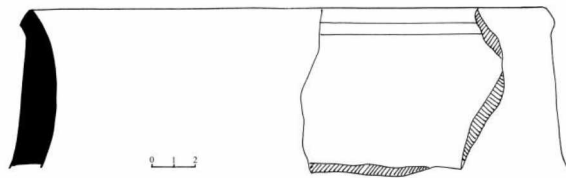
24

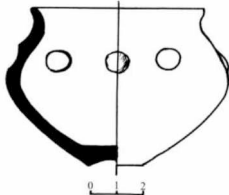
25

26

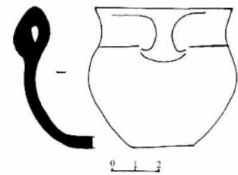
27

28

29

30

80

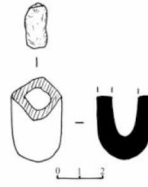
31

32

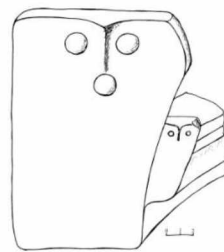
33

34

35

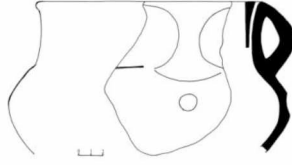

36

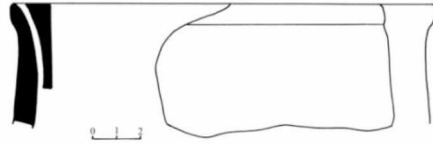

37

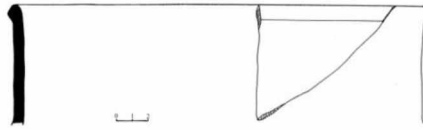
81

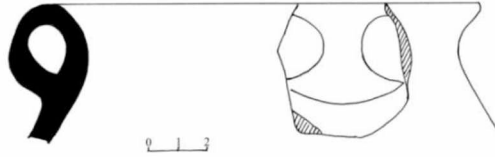
38

39

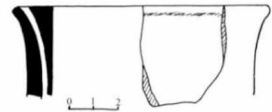
40

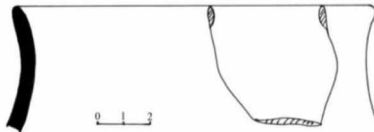
41

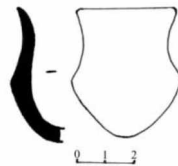
42

43

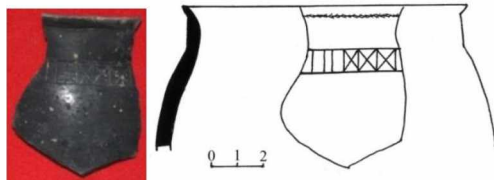
44

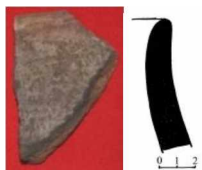
45

82

Arxeoloji materiallar / Archaeological findings - (2010)

1

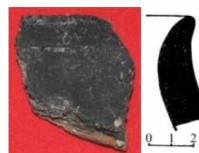
2

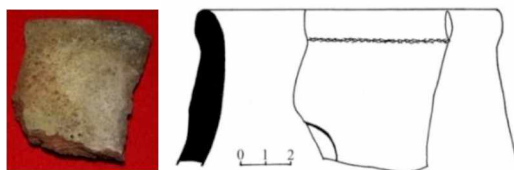
3

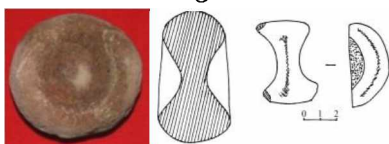
4

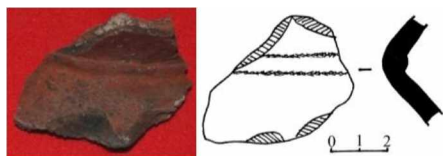
5

6

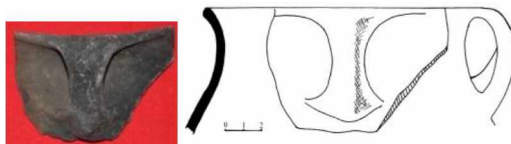
7

8

9

10

11

12

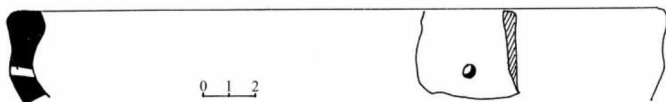
13

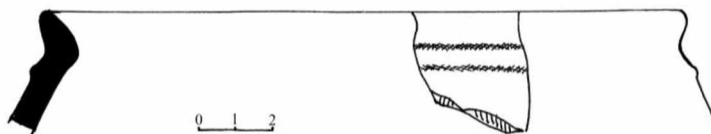
14

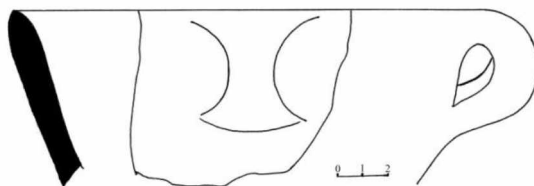
15

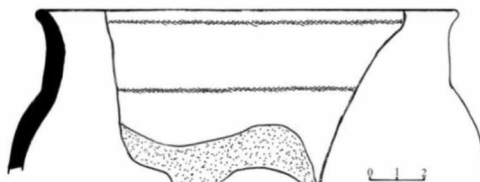
16

17

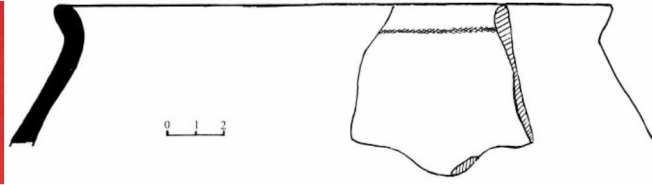
18

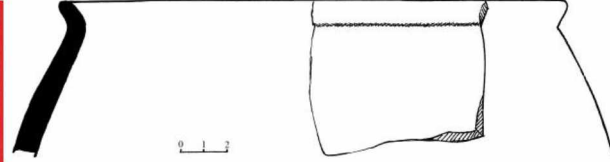
19

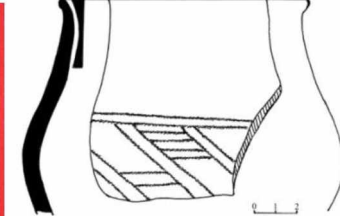
20

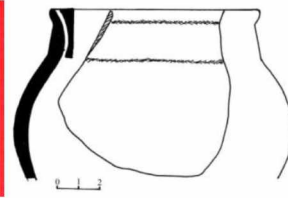
21

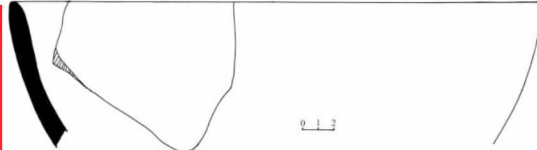
22

23

24

25

26

27

28

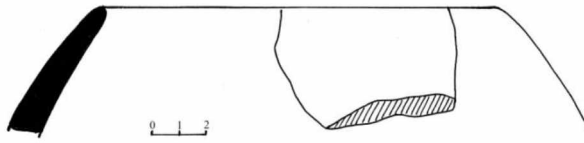
85

29

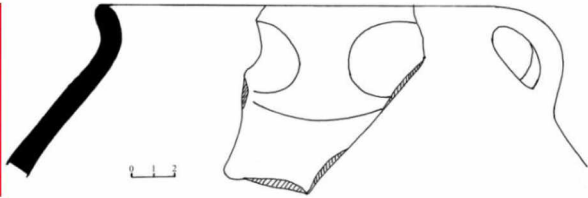
30

31

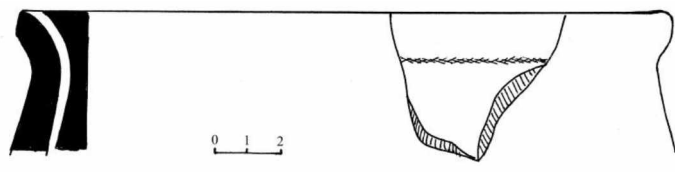
32

33

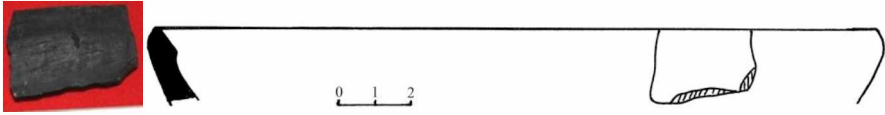
34

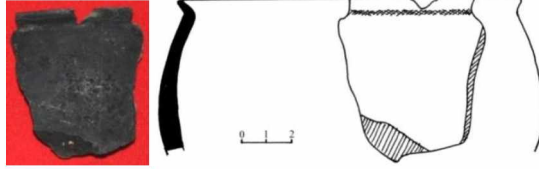
35

36

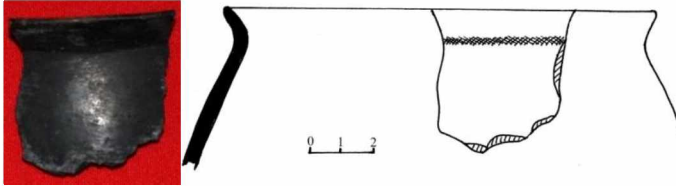
37

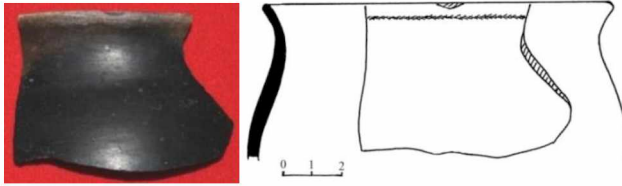
38

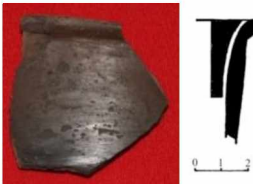
39

40

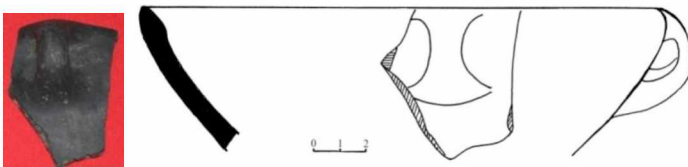
41

42

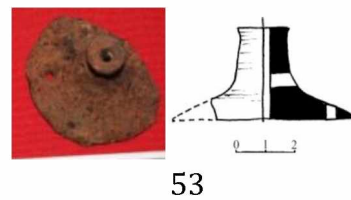
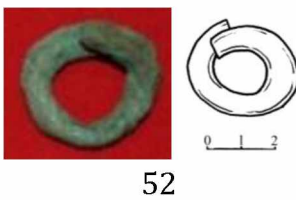
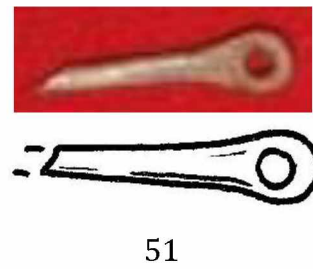
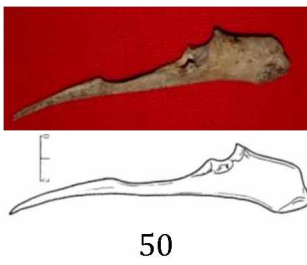
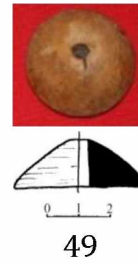
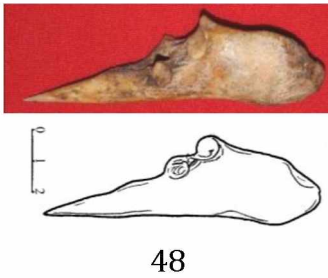
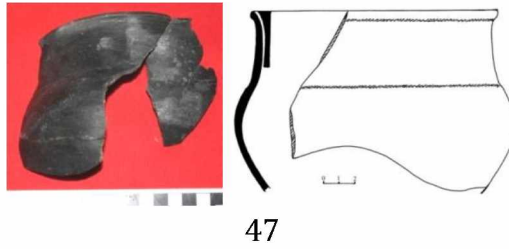
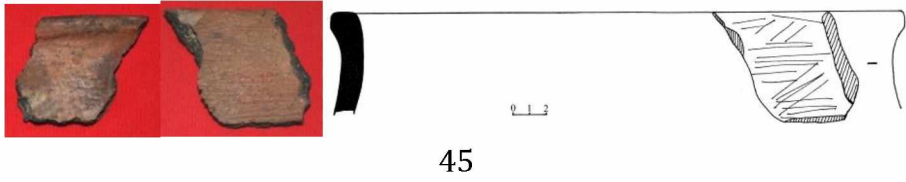

43

44

87

54

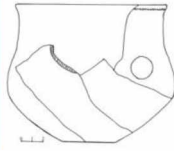
55

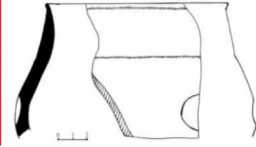
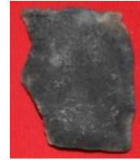
56

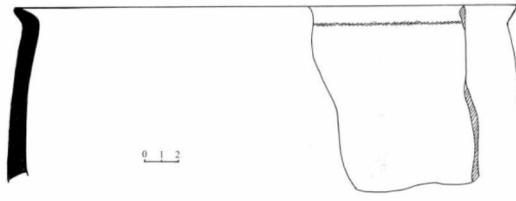
57

58

59

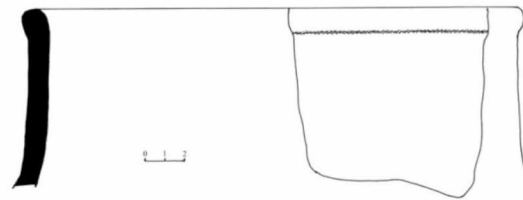
60

61

62

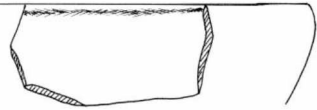

63

89

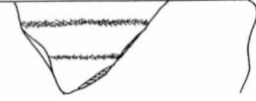
0 1 2

64

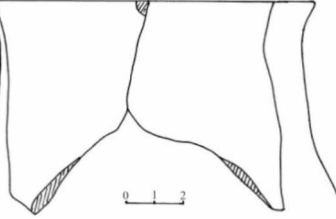
0 1 2

65

0 1 2

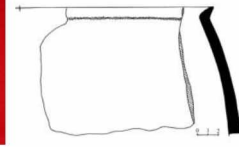

66

0 1 2

67

0 1 2

68

0 1 2

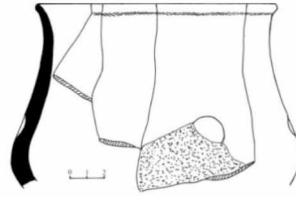
69

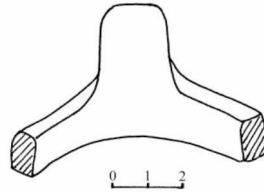
0 1 2

70

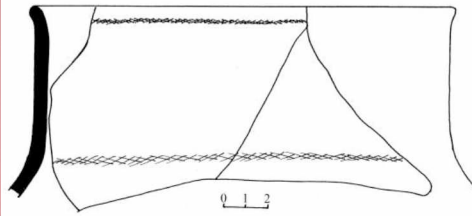
90

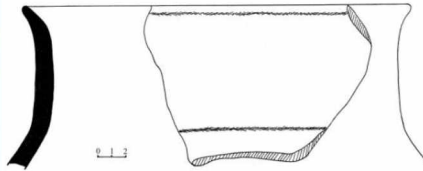
71

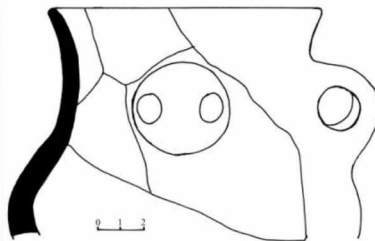
72

73

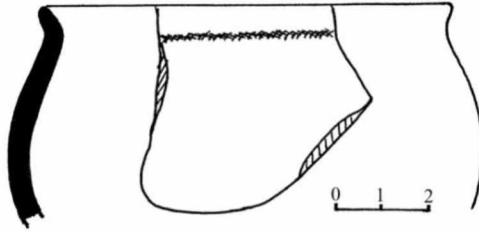

74

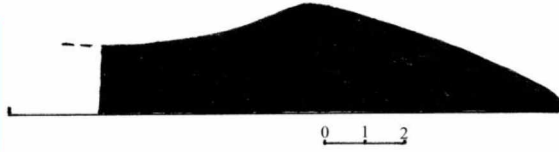

75

91

76

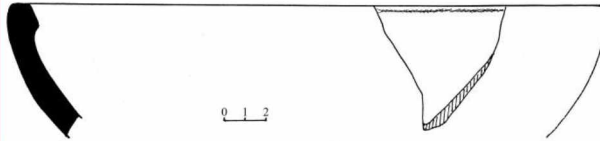
77

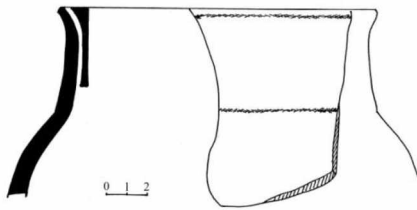
78

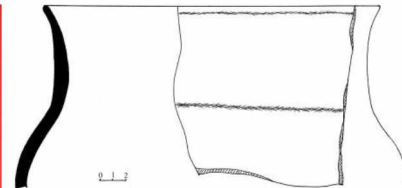
79

80

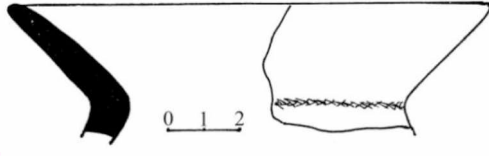

81

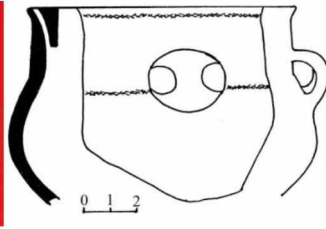

82

92

83

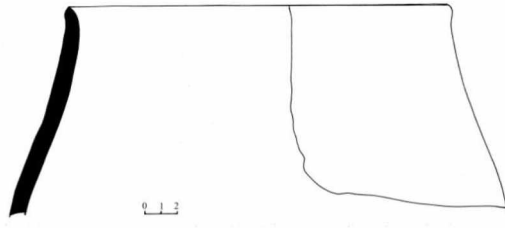
84

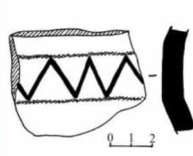
85

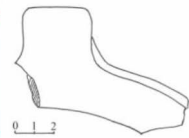
86

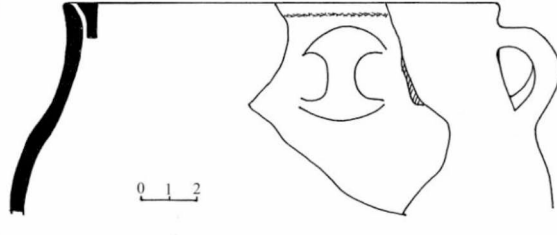
87

88

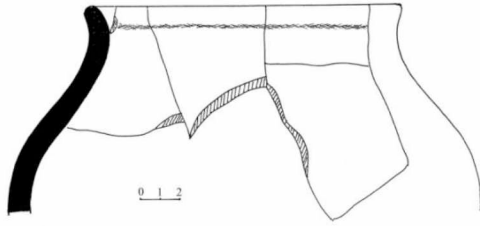

89

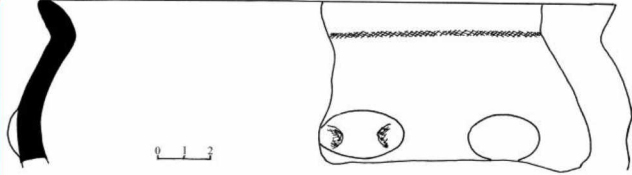

90

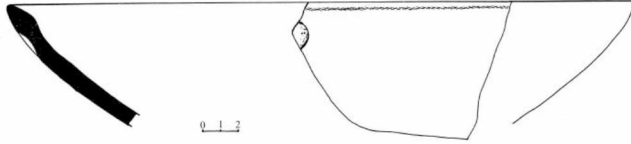
93

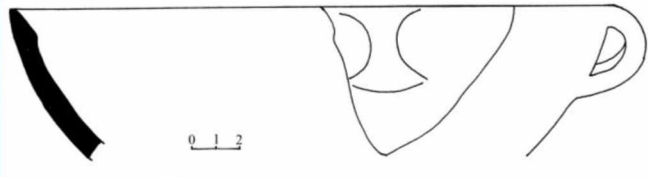
91

92

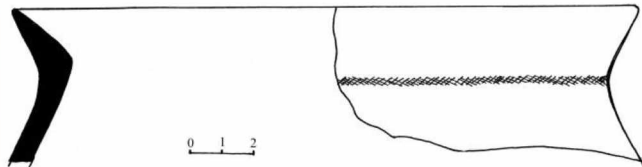
93

94

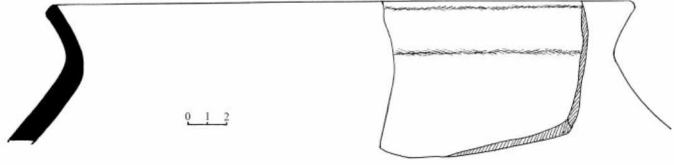

95

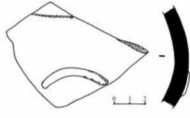

96

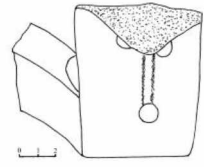
94

97

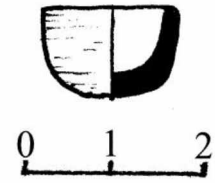
98

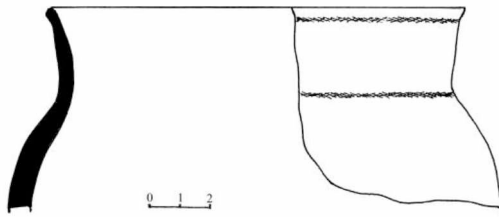
99

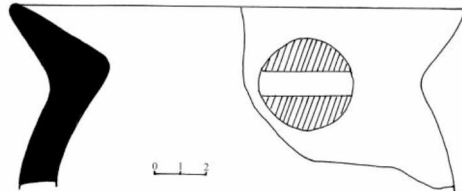
100

101

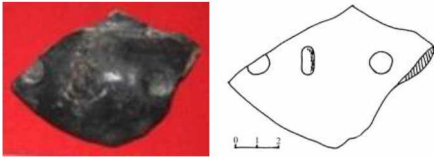

102

103

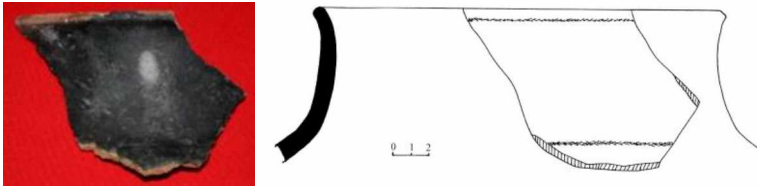
95

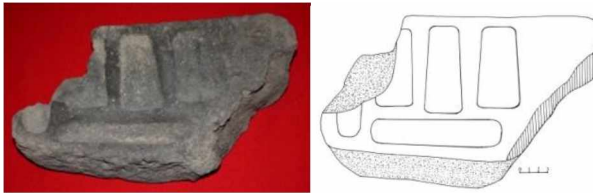
104

105

106

107

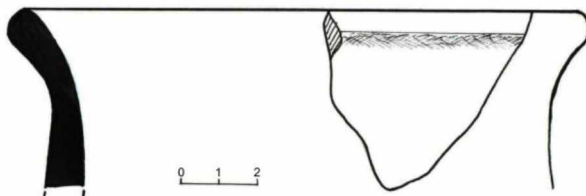

108

109

Arxeoloji materiallar / Archaeological findings - (2011)

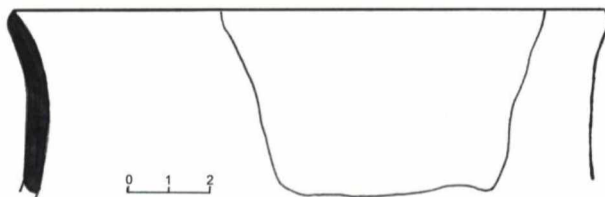
1

2

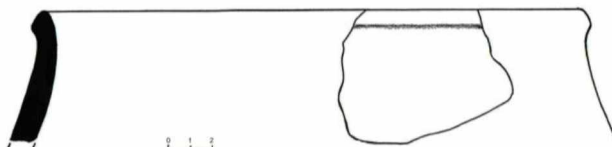
3

4

5

6

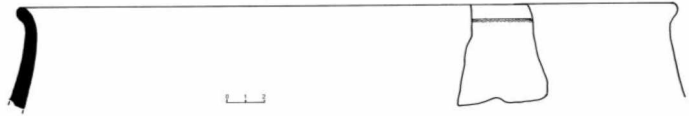
7

8

9

10

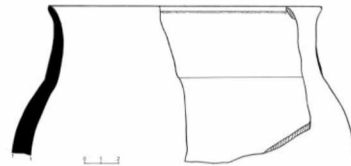
11

12

13

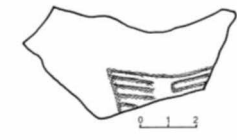

14

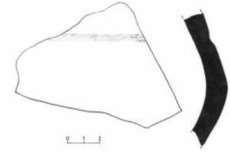

15

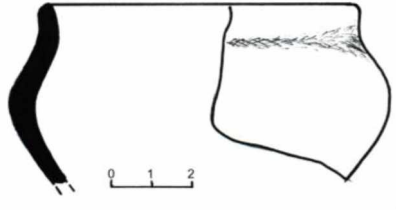
98

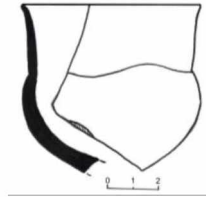
16

17

18

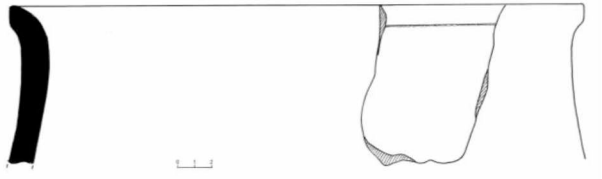
19

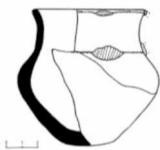
20

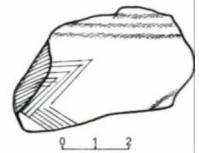
21

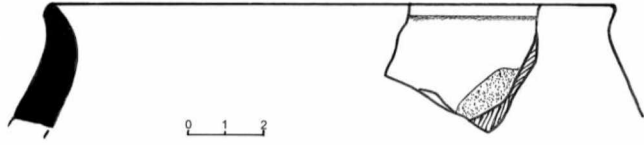
22

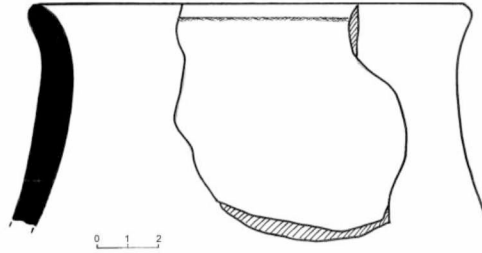
23

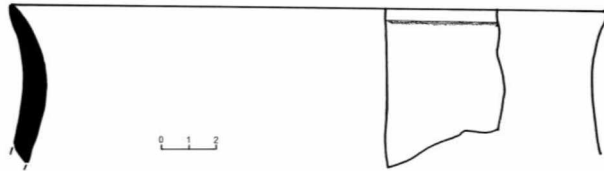
24

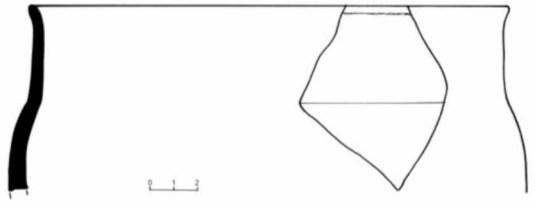
25

26

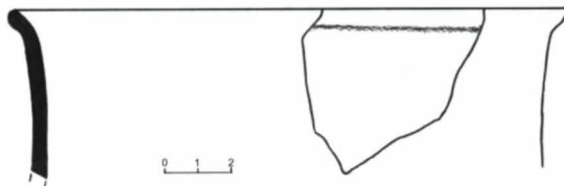
27

28

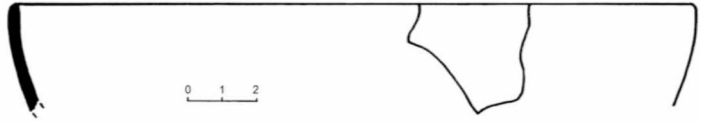

29

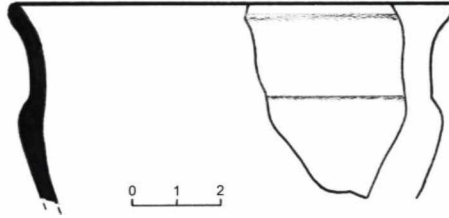

30

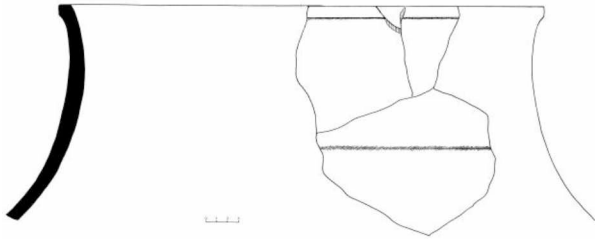
100

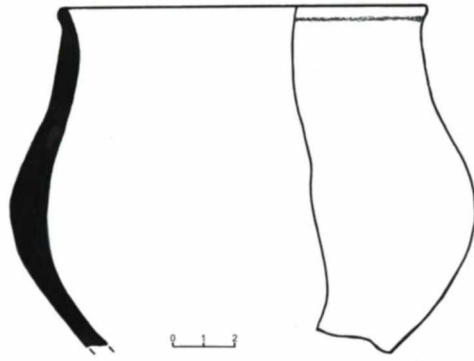
31

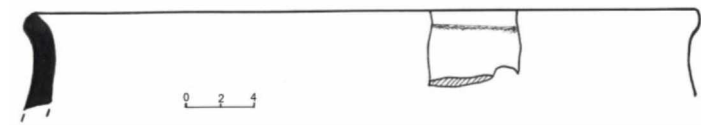
32

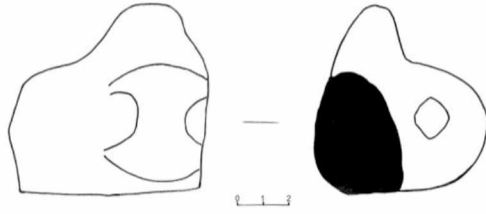
33

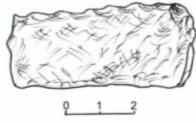
34

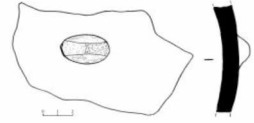
35

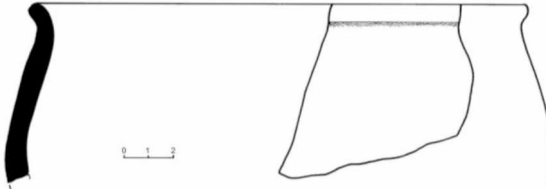
36

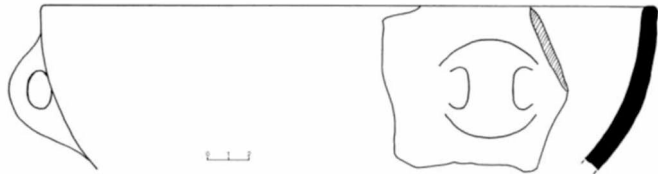
37

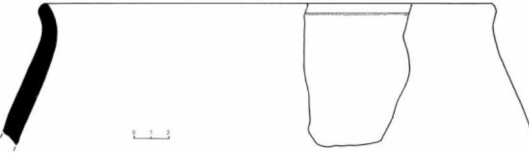
38

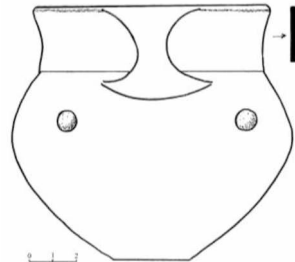
39

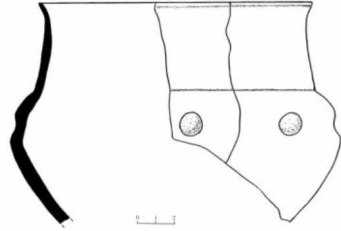
40

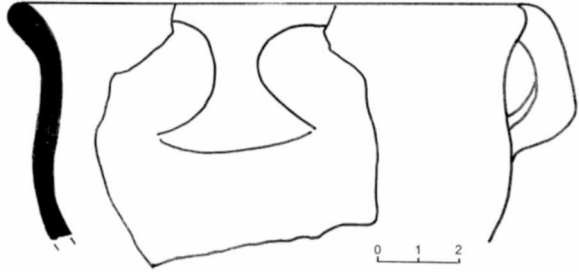
41

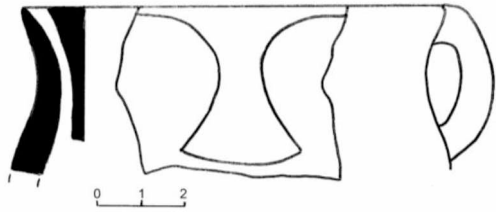
42

43

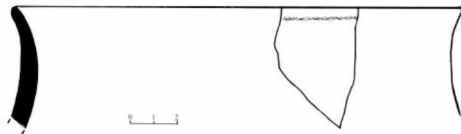
44

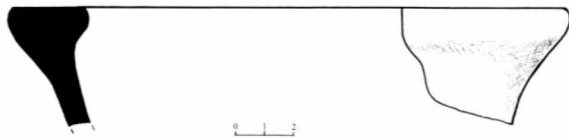
45

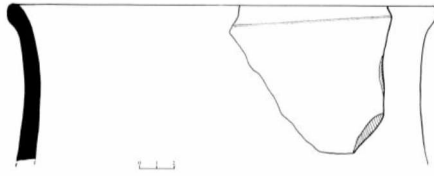
46

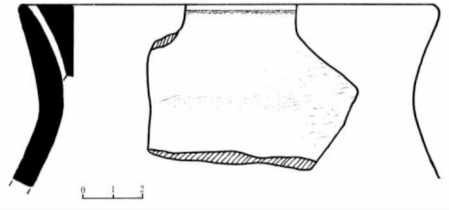
47

48

49

50

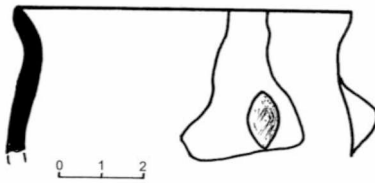
51

52

53

54

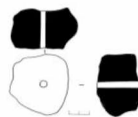
55

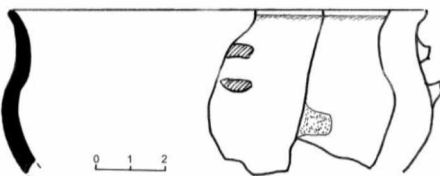
56

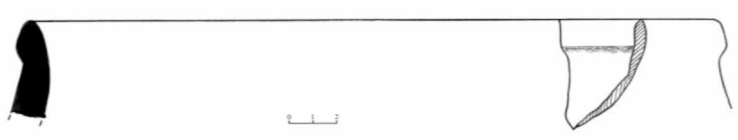
57

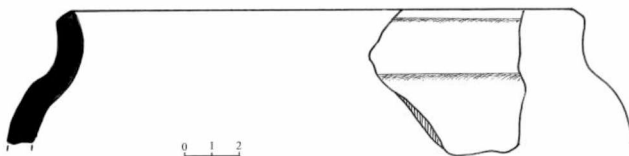
58

59

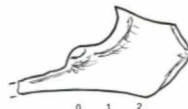
60

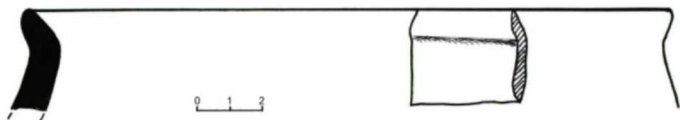
61

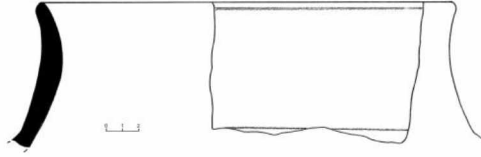
62

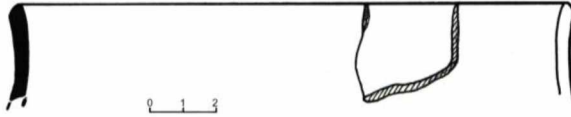
63

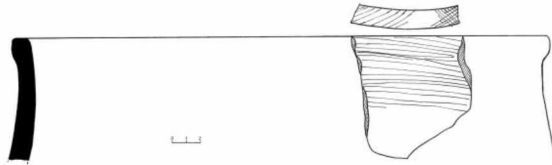
64

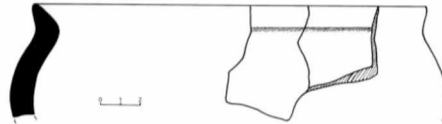
65

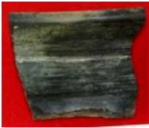
66

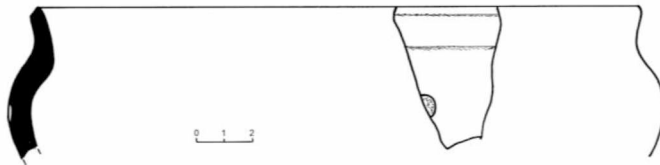
67

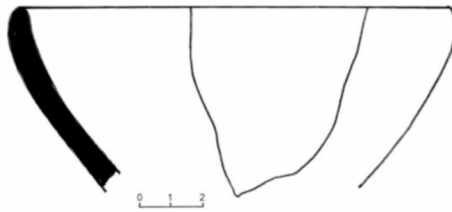
68

69

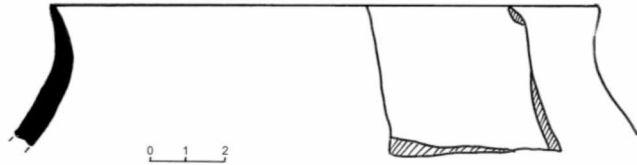
70

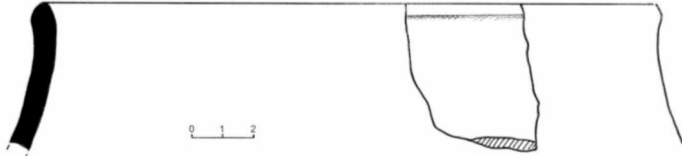
71

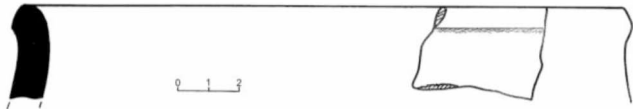
72

73

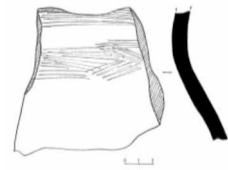
74

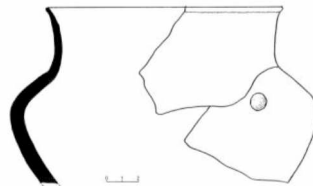
75

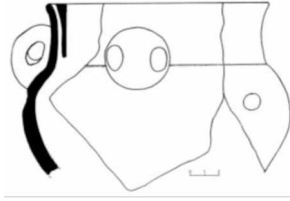
76

77

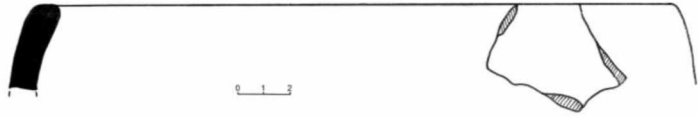
78

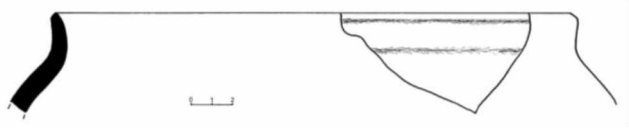
79

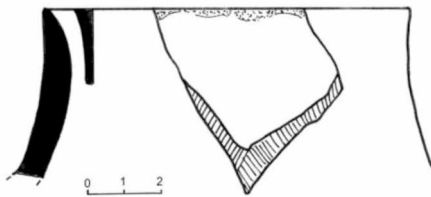
80

81

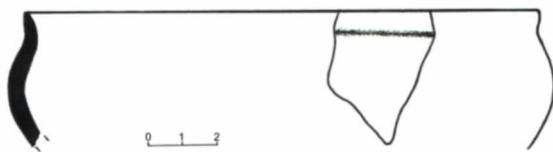
82

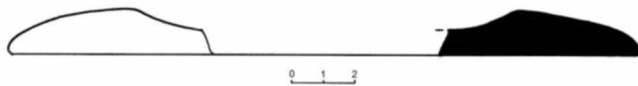
83

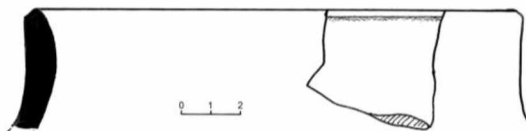
84

85

86

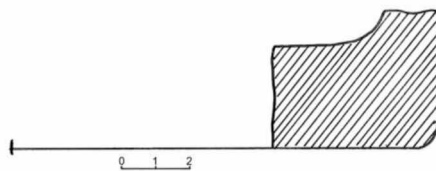
87

88

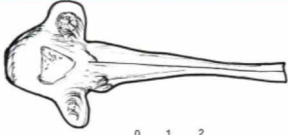

89

90

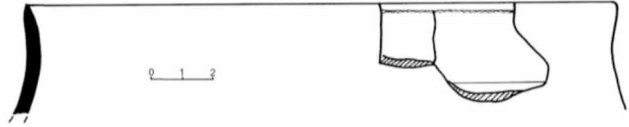
109

91

92

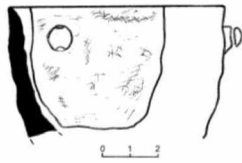
93

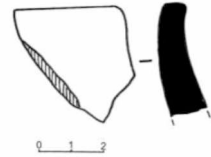
94

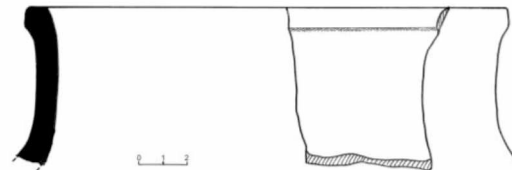
95

96

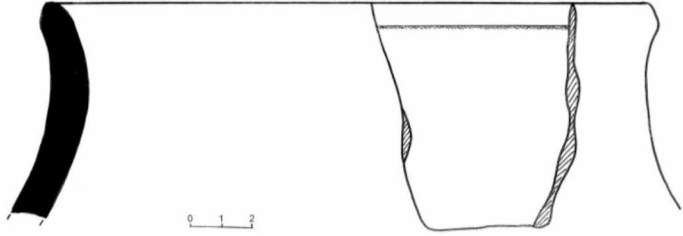

97

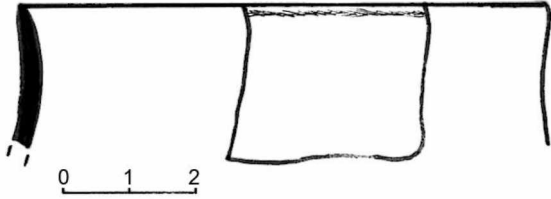

98

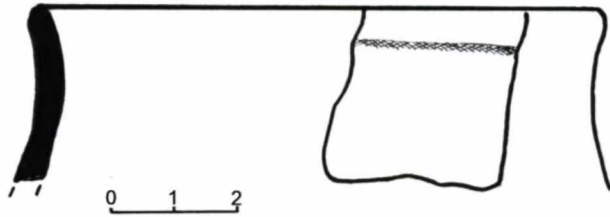
110

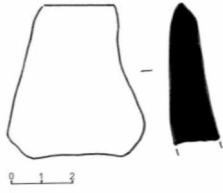
99

100

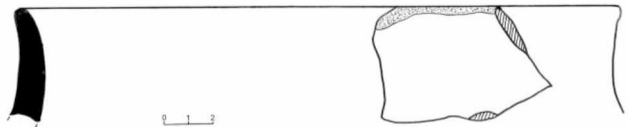
101

102

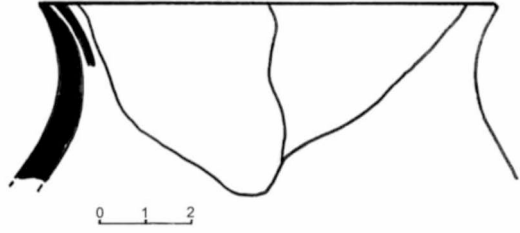

103

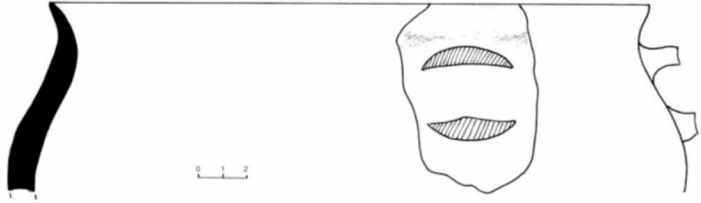

104

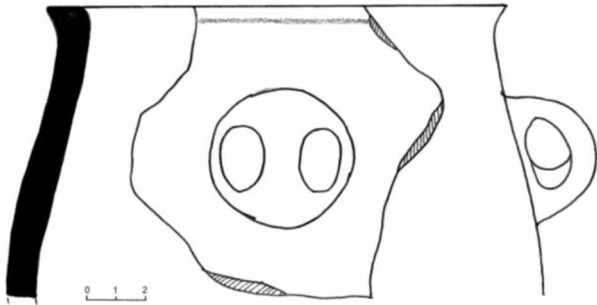
111

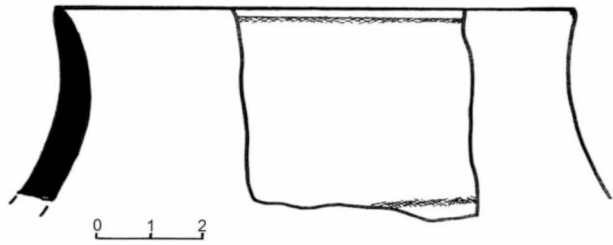
105

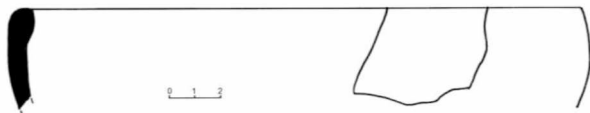
106

107

108

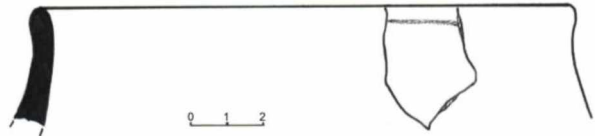

109

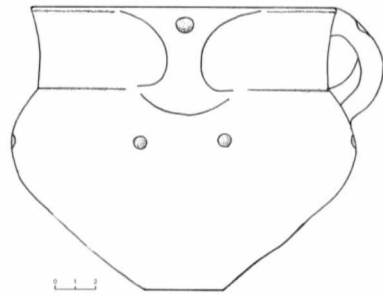
112

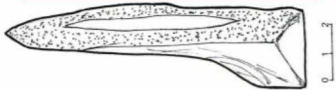
110

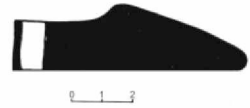
111

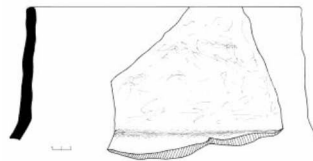
112

113

114

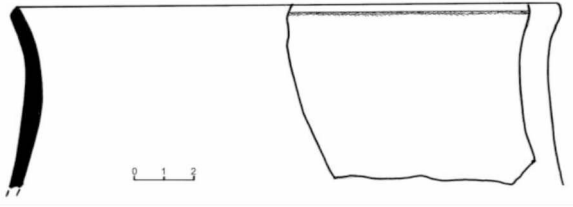

115

116

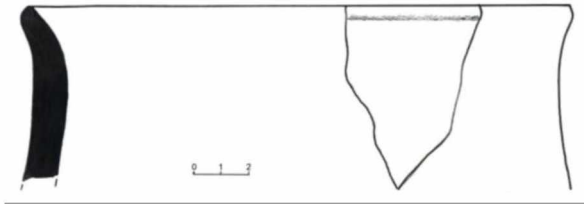
113

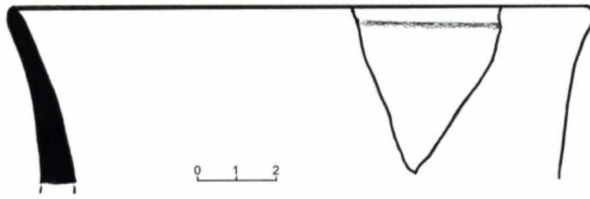
117

118

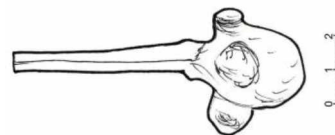
119

120

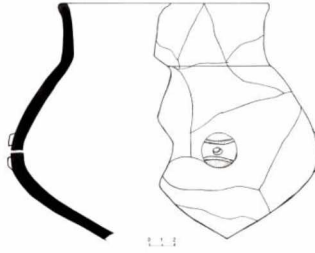
121

122

114

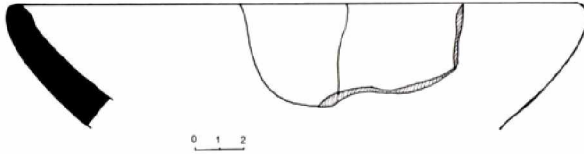
Arxeoloji materiallar / Archaeological findings - (2012)

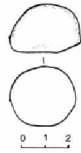
1

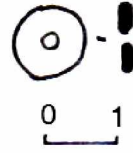
2

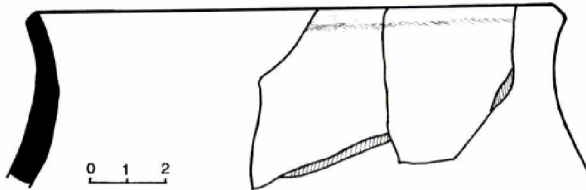
3

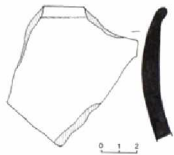
4

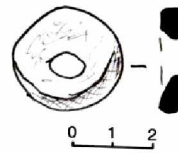
5

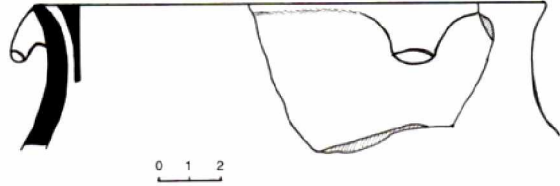
6

7

8

9

10

11

12

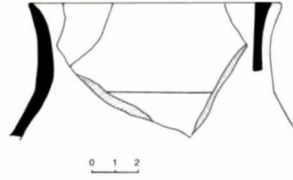
13

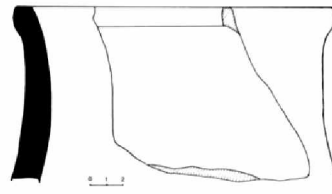
14

15

16

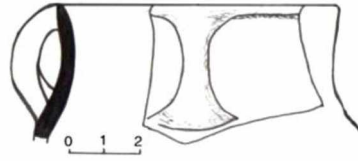
17

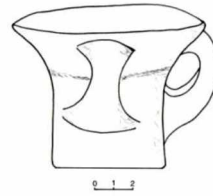
18

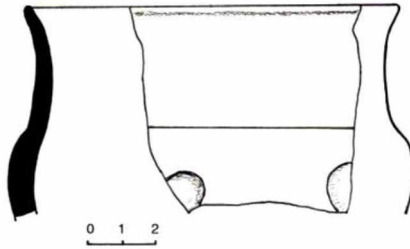
19

20

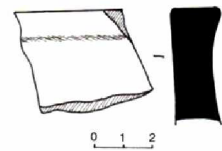
21

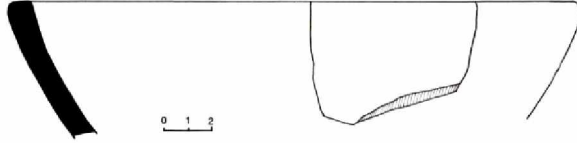
22

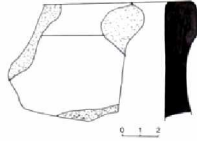
23

24

25

26

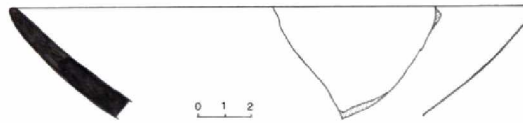
27

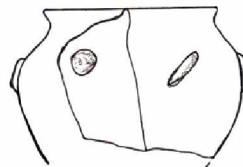
28

29

30

31

32

33

34

35

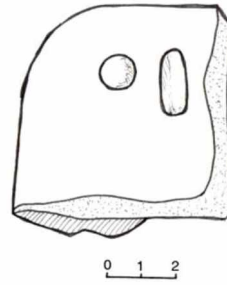
36

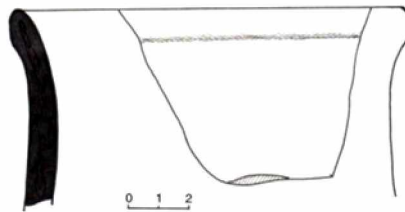
37

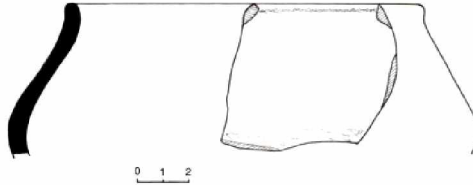
38

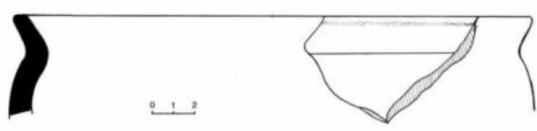

39

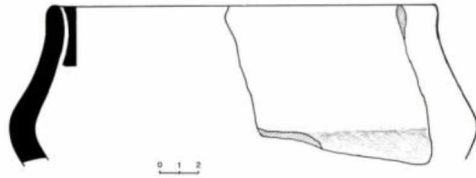

40

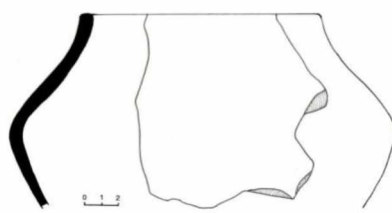

41

42

43

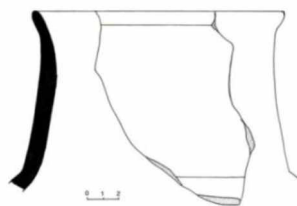
44

45

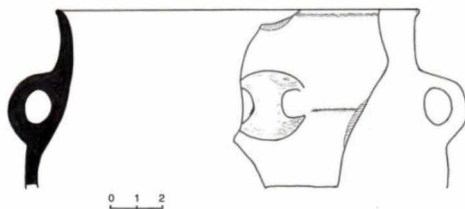

46

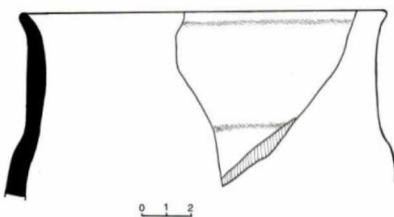
47

48

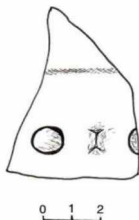
49

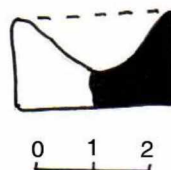
50

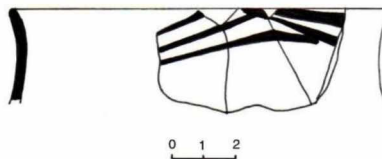
51

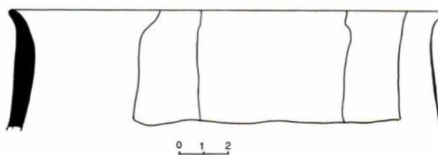
52

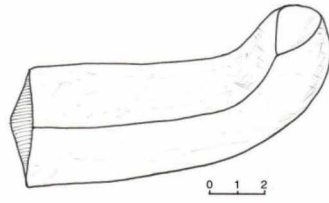
53

54

55

56

57

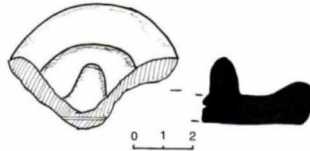
58

59

60

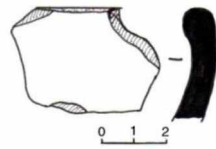
61

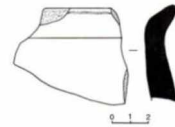
62

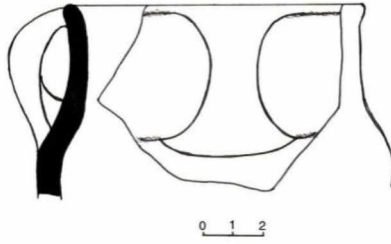
63

64

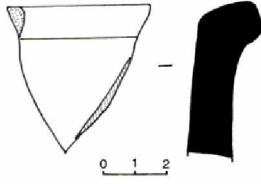

65

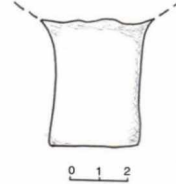
0 1 2

66

0 1 2

66

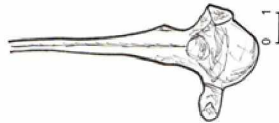
0 1 2

67

0 1

68

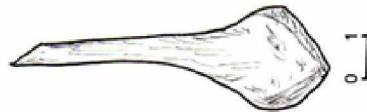
0 1

69

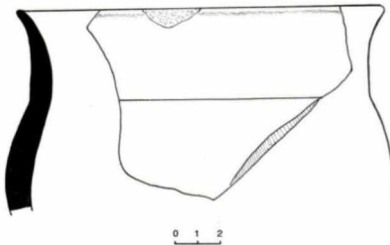
0 1

70

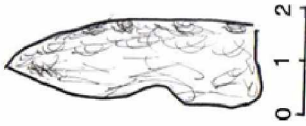
0 1

71

0 1 2

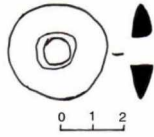
72

73

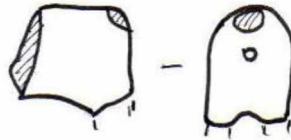
74

75

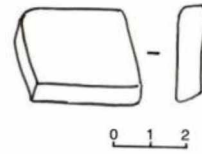
76

77

78

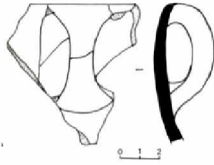
79

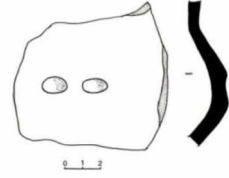
80

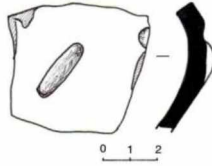
81

82

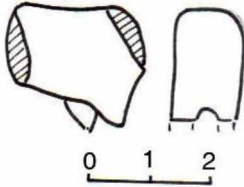
83

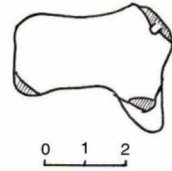
84

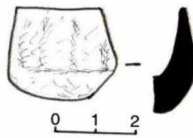
85

86

87

88

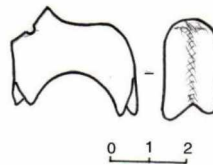
89

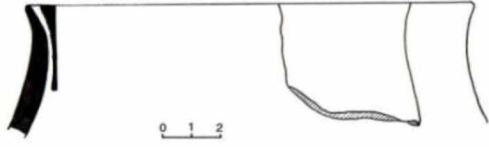
90

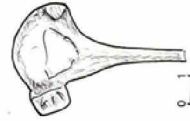
91

92

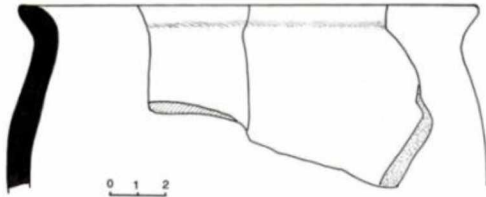

93

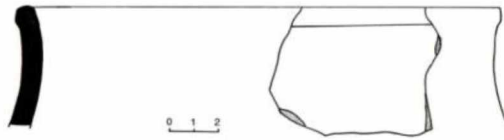

94

95

96

97

98

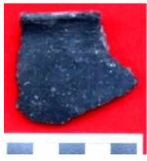

99

100

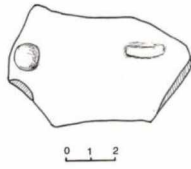
126

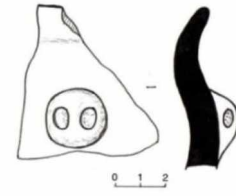
101

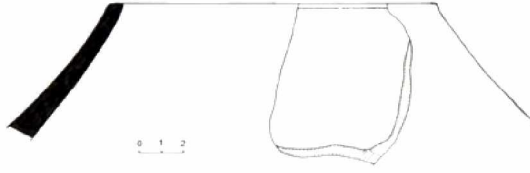
102

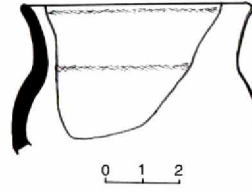
103

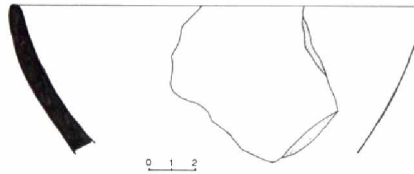
104

105

106

107

108

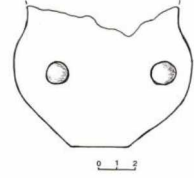

109

0 1 2

110

0 1 2

111

0 1 2

112

113

0 1

114

0 1

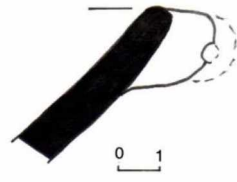
115

0 1

116

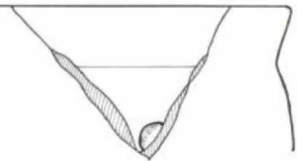
0 1

117

0 1 2

118

0 1

119

0 1

128

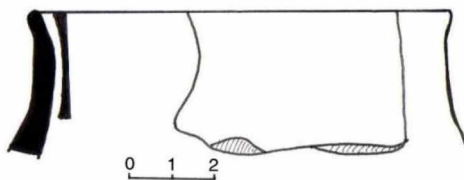
120

121

122

123

124

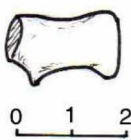
125

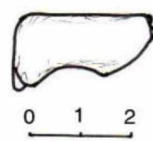
126

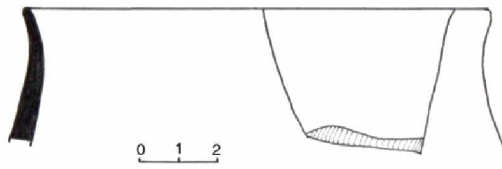
127

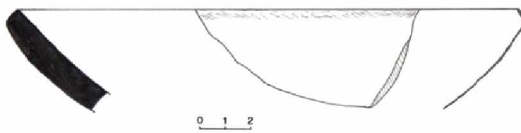
128

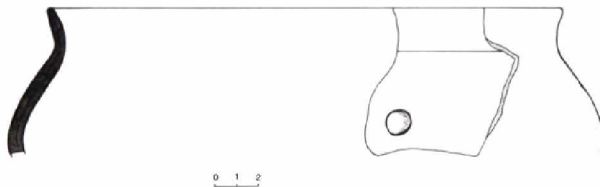
129

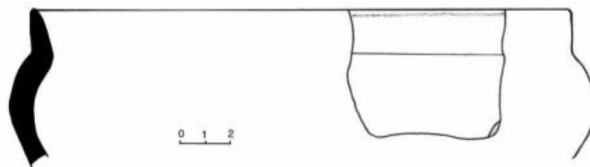
129

130

131

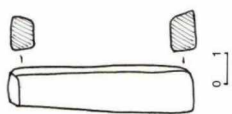
132

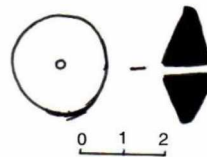
133

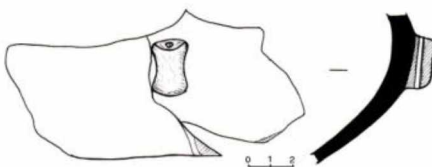
134

135

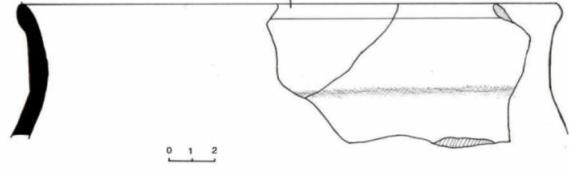

136

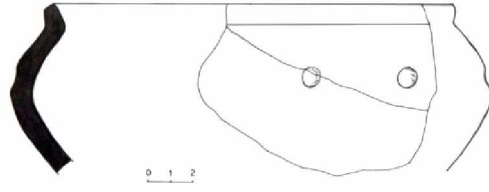

137

130

138

139

140

141

142

143

144

145

146

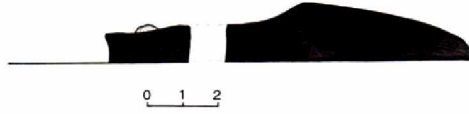
147

148

149

150

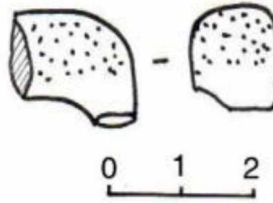
151

152

153

154

155

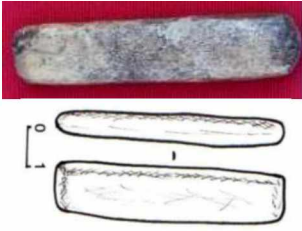
156

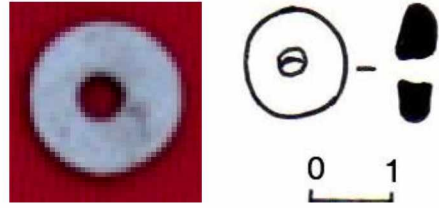
157

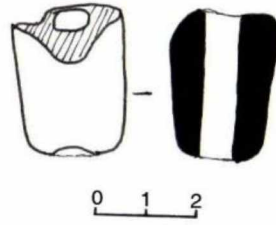
158

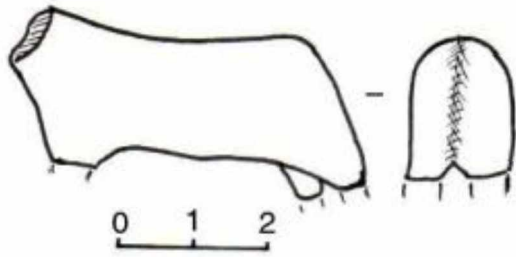
159

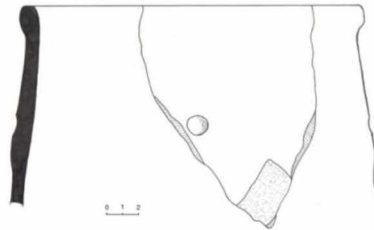
160

161

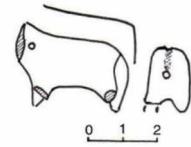
162

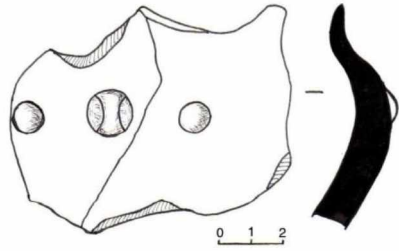
163

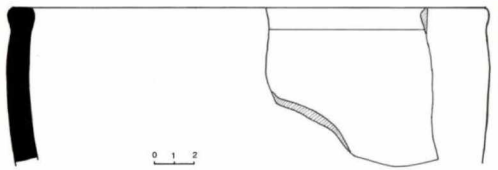
164

165

166

167

168

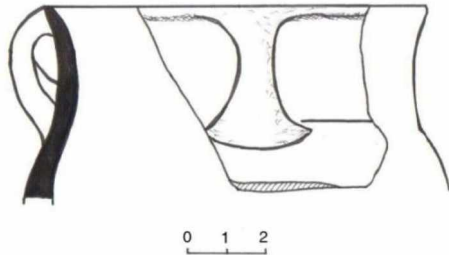
169

170

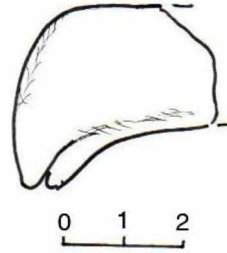

171

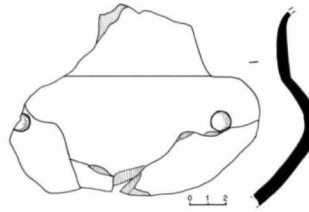

172

134

173

174

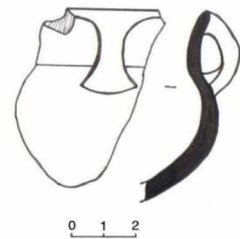
175

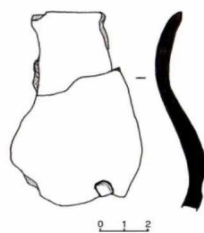
176

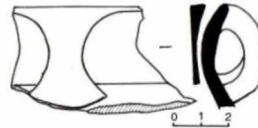
177

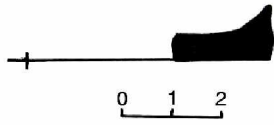
178

179

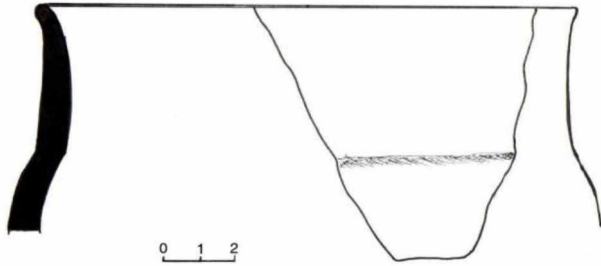
180

181

182

183

184

185

136

Arxeoloji tapıntılar / Archaeological findings

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

Arxeoloji materiallar / Archaeological findings (1988-89)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

MÜNDƏRİCAT – CONTENTS

Ön söz	4
I Maxta tədqiqatları	5
Foreword	39
Research of Makhta I	40
Ədəbiyyat / References	64
I Maxta qədim yaşayış yeri haqqında 2012-ci ilədək nəşr olunmuş elmi əsərlər / Printed scientific articles on an ancient settlement Makhta I untill 2012.....	69
Arxeoloji materiallar / Archaeological findings – (2008)	72
Arxeoloji materiallar / Archaeological findings – (2009)	77
Arxeoloji materiallar / Archaeological findings – (2010)	83
Arxeoloji materiallar / Archaeological findings – (2011)	97
Arxeoloji materiallar / Archaeological findings – (2012)	115
Arxeoloji tapıntılar / Archaeological findings	137
Arxeoloji materiallar / Archaeological findings – (1988-89)	143

**SƏFƏR AŞUROV, SEVİNC HÜSEYNOVA,
FİDAN ƏLİYEVƏ**

**I MAXTA
İLK TUNC DÖVRÜ
ABİDƏSİ
I KİTAB**

BAKI – 2020

Çapa imzalanmışdır 23.10.2020. Formatı 70x100^{1/16}.
Həcmi 9,25 ç.v. Əla növ ofset kağızı. Şrifti ədəbi qarnitur.
Tirajı 100 nüsxə

Kitab “Minoks-D” MMC-nin
mətbəəsində çap olunmuşdur

Ünvan: Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Ağa Nemətulla küçəsi 41